

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ**

**“Daxili auditin müəssisənin idarə edilməsində rolu: Azərbaycanın
bank sektoru timsalında”**

Mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Nəcəfli Tural Firudin

BAKI -2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh

“ ___ ” _____ 2019-cu il

**“Daxili auditin müəssisənin idarə edilməsində rolu: Azərbaycanın bank
sektoru təmsalında”**

Mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisaslaşmanın şifri və adı: 060402 – Mühasibat Uçotu və Audit

İxtisaslaşma “Xidmət sferasında muhasibat uçotu və audit”

Qrup 420

Magistrant

Nəcəfli Tural Firudin

Elmi rəhbər

- i.ü.f.d. Əbdülhəsənov Tural Tofiq

Proqram rəhbəri

i.e.n., dos. Seyfullayev İlqar Zülfüqar

Kafedra müdiri

i.e.d., professor Kəlbəyev Yaşar Atakişi

BAKI - 2019

**"Role of internal audit in enterprise management: as a banking sector
in Azerbaijan"**

SUMMARY

The actuality of the subject. Tax administration is one of the most distinctive tools of the state's economic policy, on the one hand, ensures the formation of sources in the budget at all levels, and on the other hand, it can perform the regulatory tax function by changing the terms of the various financial resources from economic entities.

The main purpose of the dissertation is to define the theoretical and methodological basis of the problems of public administration in tax administration and to evaluate the impact of tax administration on the state tax policy, tax administration and tax control improvements in the Republic of Azerbaijan preparation

Object and object of research. The subject of the research is the study of the role of tax control in our country, its current state, its role in budget revenues and state regulation.

Methodological basis of dissertation. Economic and comparative analysis, generalization, graphical research, analysis-synthesis methods were used in the evaluation of materials.

Research information base. In the dissertation the organizational and legal bases of tax administration and the problems of public administration in the area of taxation are reflected in works of local and foreign economists, Tax Code, textbooks, monographs, articles of local and foreign economists, materials available on the official website of the Ministry of Finance, materials, statistical materials, tables and other statistical indicators were used on the official website of the State Statistical Committee.

Practical significance of the research. The practical significance of the work can be pointed out by the fact that it can be a useful database for those who want to do research in the future. At the same time, it can be used as a necessary resource for teaching in universities on the topics addressed in the dissertation.

Volume of dissertation work. The dissertation is based on the introduction, three chapters, six paragraphs, conclusions and suggestions as well as a list of used literature.
Key words: *tax, nepotism, state*

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş.....	5
I FƏSİL. Daxili audit haqqında əsas anlayış və onun inkişafının nəzəri- metodoloji əsasları.....	8
1.1 Daxili auditin mahiyyəti və təşkili prinsipləri.....	8
1.2 Bank sektorunda daxili auditin müasir metodları və alətlərinin tətbiqi.....	14
II FƏSİL. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklarda daxili auditin təşkilin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	22
2.1 Bankda olan hesablar və kredit əməliyyatları üzrə daxili auditinin aparılmasının təhlili.....	22
2.2 Banklarda daxili auditin mövcud vəziyyəti və inkişaf imkanları.....	29
III FƏSİL. Daxili auditin inkişaf inkişaf prioritetləri və müəssəsin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	38
3.1 Daxili audit xidmətinin normativ-hüquqi bazasını təkmilləşdirilməsi..	38
3.2 Kredit təşkilatlarında elektron bank texnologiyalarının tətbiqi ilə auditin aparılmasının təkmilləşdirilməsi yolları.....	53
3.3 Banklarda daxili auditinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi perspektivləri..	62
Nəticə və təkliflər	67
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....	71
Cədvəllərin siyahısı.....	75
Şəkillərin siyahısı.....	75
Qrafiklərin siyahısı.....	75

GİRİŞ

Tətqiqatın aktualığı. Audit nəzarətinin bir çox növləri var ki, onların arasında audit önəmli yer tutur. Bu da ona görədir ki, audit dövlətin maliyyə-iqtisadi siyasətinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi üçün baza yaratmaqla, qanun vericiliyə əməl edilməsinin təmin olunmasına, mülkiyyətin qorunub saxlanılmasına, maliyyə vəsaitlərindən səmərəli, düzgün və qənaətlə istifadə olunmasına töhvə verir, maliyyə və büdcə qaydalarının pozuntularını ortaya çıxarmağa bilavasitə köməklik göstərir, qeyri-leqal yollarla xərclənmiş vəsaitləri ortaya çıxartmağa və onların geri qaytarılmasını təmin edir. Audit nəzarəti Azərbaycanın iqtisadi siyasətinin ən effektiv yollarından biri sayılır, bir tərəfdən hər bir səviyyələrdə büdcə ilə əlaqələnen mənbələrin inkişafını mümkün edir, digər tərəfdən, iqtisadi subyektlərdən ayrı-ayrı maliyyə vəsaitlərinin kənarlaşdırılmasını dəyişərək verginin tənzimləyici funksiyasını icra edə bilər.

Haqlı olaraq müəssisənin sahibi, səhmdarları onda maraqlı olurlar ki, xərclədikləri kapitalın artımının əvəzində yüksək mənfəət qazanılması və nəticədə dividendlərin daim artmasıdır. Hazırda material-pul vəsaitlərinin keyfiyyətinə müvafiq xərclənməsi, digər müəssisələrə olan borclarının verilməsi, mühasibat uçotunun həyata keçirilməsinin doğru təşkilinə görə gündəlik nəzarətin olmasının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Nəzarətin isə güclü təşkil edilməsi üçün öz peşəsini, təşkilatın təşkilati-iqtisadi quruluşunu dəqiq bilən, yoxlama texnikasını dərinlən bilən, mövcud qanunvericilik barədə dəqiq informasiyası olan nəzarət xidmətinin olması zəruridir. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə - şəxsi mülkiyyətin vacib mülkiyyət forması olduğu ölkələrdə daxili audit sistemi geniş istifadə olunur. Daxili audit təşkilatın maliyyə ehtiyatlarının istifadə edilməsinin məqsədli təyinatını, tamlığını, rasionallığını və vaxta uyğunluğunu müəyyənləşdirərək, maliyyə resurslarının xərclənməsində və formalaşdırılmasında ehtiyat mənbələrini aşkar edərək, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarında və onların hesabatda göstərilməsində səmərəlilikdən və qanunvericilikdən kənara çıxmaları

aşkarlayaraq, büdcədən kənar fondlar və dövlət büdcəsilə hesablaşmaların düzgünlüyünü müəyyənləşdirərək, idarəetmənin effektivliyinin yüksəldilməsinin təsirli vasitəsi kimi çıxış edir

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Bank sektorunun timsalında audit fəaliyyəti və bu fəaliyyətin tənzimlənməsi daim iqtisad elminin diqqət mərkəzində olmuşdur. C.Robertson, L.Parker, A.Arens, C.Lobbek, R.Adams, Ç.Xonqren və bir sıra tanınmış iqtisadçılar elmi-tədqiqat fəaliyyətlərinin əsas istiqamətlərində auditin nəzəri-metodoloji problemlərini tədqiq etmişlər. Bununla yanaşı, ölkəmizin tanınmış iqtisadçılarından olan Y.Məmmədov, Q.Bayramov, F.Hacıyev, İ.Abbasov, V.Novruzov və digər iqtisadçı alimlər də öz dərslərlərində, elmi əsərlərində, monoqrafiyalarında bu problemin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Bu əsərlərin əksəriyyətində isə tədqiqatçıların diqqətində auditin təşkili və təkmilləşdirilməsi, bu sahədə olan problemlərin aşkarlanması və aradan qaldırılması məsələləri olmuş, auditin əsas tiplərindən olan səmərəlilik auditini və bu sahədə olan problemlər öz əksini tapa bilməmişdir. Tədqiq olunan dissertasiya işi isə məhz bu aspektdən işlənmişdir.

Tədqiqat mövzusunun məqsədi və vəzifələri:

- Auditin və onun tiplərinin iqtisadi sistemdə yeri və rolu haqqında nəzəri strateji məsələlərin araşdırılması
- İnkişaf etmiş ölkələrin audit sistemləri ilə tanışlıq, auditin tiplərinin müxtəlif ölkələrdə necə tətbiq olunmasının təhlili:
- Respublikamızda auditin bugünkü vəziyyətinin qiymətləndirilməsi,
- Səmərəlilik auditinin təkmilləşdirilməsinin və ölkəmizdə tətbiqinin beynəlxalq təcrübəyə əsaslanması

Dissertasiya işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti o olacaqdır ki, onun müddəalarının və nəticələrinin, həmçinin göstərilən təklif və tövsiyələrin istifadə olunması respublikamızda audit xidmətinin təkmilləşməsinə, bu sahədə şəffaflığın və effektivliyin artırılmasına, qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını “Auditorlar Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikasının əsasnaməsi, “Auditor xidməti haqqında” AR-nın Qanunu, AR-nın Konstitusiyası, “Audit yoxlamaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, ”Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin audit sahəsində qəbul etdiyi qərarlar, fərman və sərəncamlar, eləcə də bu sahədəki digər sənədlər, həmçinin Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının, həmçinin audit-konsaltinq şirkətləri hesab edilən Ernst&Young (EY), Price Waterhouse Coopers (PWC), Deloitte (Deloitte Touche Tohmatsu) və KPMG-nin rəsmi internet səhifələri, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, elmi-praktik konfransların materialları təşkil edir.

Tədqiqatın nəticələri elmi praktiki əhəmiyyəti: Banklarda daxili audit xidmətinin effektivliyinin artırılması bir çox yeni qanun və qərarların qəbulunu, həmçinin qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına uyğun əlavə və dəyişikliklərin baş verməsini zəruri edir.

Tədqiqat işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi üç dildə xülası, giriş, 3 fəsil, 9 paraqraf olmaqla məzmunundan, nəticədən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. Daxili audit haqqında əsas anlayış və onun inkişafının nəzəri- metodoloji əsasları.

1.1 Daxili auditin mahiyyəti və təşkili prinsipləri

Müasir audit maliyyə nəzarətinin xüsusi təşkilati formasıdır. O, tərəqqi etmiş bazar iqtisadiyyatı mühitində, müasir dövrdə AR-da yaranan yeni iqtisadi mühitdə də özünü pozitiv tərəfdaşı kimi göstərir. Yəni, modern audit bazarın xüsusi elementidir.

Daxili auditin mühüm məqsədi - müəssisənin Ali rəhbərliyinin, yaradıcılarının, mülkiyyətçilərin maraqlarına xidmət göstərərək, idarəetmə funksiyasının faydasını çoxaltmaq, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin uyğun qanunvericilik və normativ- hüquqi bazaya müvafiq olaraq təşkilinə yardım etməkdir.

Müasir dövrdə daxili audit iqtisadi həyatı ilə əlaqədar faktların mənimsənilməsi və dəyərləndirilməsinə müfəttiş kimi yanaşmanın üstün olması ilə nəzərə çarpır. Maliyyə sektorunda korrupsiya və fırıldaqçılığa qarşı mübarizədə, o cümlədən mülkün qeyri-qanuni yollarla öyrənilməsi və sui-istifadə hallarına qarşı mübarizədə kənar auditdən yox, sırf ondan ciddi dəstək gözləyirlər. Kənar auditin bu cəhətdən əsas təyinatı fikir bildirilməsi üçün audit edilən şəxsin mühasibat hesabatlarını sərbəst olaraq yoxlamaqdır. Kənar auditorun qeyd etdiyinə görə, maliyyə hesabatı doğrudursa, başqa sözlə desək, mühasibat uçotunun həyata keçirilməsi və maliyyə hesabatlarının tərtibi ilə əlaqədar qüvvədə olan qaydalara əməl olunubsa, onda mənfəət və ziyanlar barəsində hesabatın və balansın, o cümlədən maliyyə hesabatının başqa formalarının mötəbərliyi barəsində müsbət və ya şərti müsbət fikir bildirmək olar. (Basel Eren, 2014: s.312)

Daxili auditor bu nöqtəyin –nəzərdə yetərincə peşəkar inamsızlıq sərgiləyə bilər. Ona məlumdur ki, praktikada tətbiq edilən mühasibat uçotu və nəzarət üsulları və bütün normalara ideal formada əməl edildikdə də oğurluq, fırıldaqçılıq

və başqa sui-istifadə durumlarının olub-olmamasına zəmanət vermir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, daxili audit idarəetmə zamanı daxili nəzarət sisteminin əlverişliliyinin və adekvatlığının dəyərləndirilməsi vəzifəsini icra edir; daxili audit mütəmadi olaraq gələcəklə bağlı prosesdir və onun vəzifəsi əsas məqsədlərə daha asan nail olunmasında şirkət rəhbərliyinə yardım etməkdir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlara əsasən, müəssisələrdə daxili audit xidmətinin formalaşdırılmasının ilkin şərtlərini müəyyənləşdirmək olar və bu, elmi-praktik baxımdan maraq kəsb edər (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Daxili audit xidmətlərinin formalaşdırılmasının ilkin şərtləri

Zərurətdən irəli gələn ilkin şərtlər	Təşkilati baxımdan ilkin şərtlər
Yuxarı bölmələrin aşağıda bölmələrə münasibətdə qanunvericiliklə nizamlanan nəzarət funksiyalarının mövcudluğu	Təşkilati strukturun istənilən səviyyəsində real olaraq fəaliyyət göstərən nizamlanmış daxili nəzarət orqanının olmaması
Müəssisənin çoxsəviyyəli idarəetmə və təşkilati strukturlarının mövcudluğu	Daxili nəzarət orqanının yaradılması üçün qanunverici zəminlərin mövcudluğu
Fəaliyyət həcminin artımı və onun növlərinin diversifikasiyası	İdarə nəzarətinin funksiyasının hələ unudulmamış əhəmələrinin mövcudluğu
Müxtəlif səviyyəli idarə nəzarət orqanları arasında qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı əlaqələrin reqlamentə tabe edilməməsi	Şaquli və üfqi tərtib üzrə sistemdə daxili nəzarətin müəyyən funksiyalarını yerinə yetirən müxtəlif nəzarət orqanlarının real fəaliyyəti
Daxili nəzarət təşkilatlarının vahid konsepsiyasının olmaması	Daxili auditə xas olan funksiyaları həyata keçirən müxtəlif strukturların və funksional bölmələrin real fəaliyyəti

Mənbə: Basel Eren, 2014: s.125

Daxili və kənar auditin qarşılıqlı əlaqəsi bəzi şərtlərin icra edildiyi zaman mümkündür. Misal üçün, daxili auditor peşəkarlıq cəhətdən səriştəli və vicdanlı olmalı, o cümlədən xarici auditlə müstəqil şəkildə ünsiyyət qurmaq imkanına sahib olmalıdır. Daxili auditor kənar auditorun işlərinə təsir edə biləcək öz proqramlarını, hesabatlarını və digər məlumatları sunmalıdır. Kənar auditor sözügedən məlumatlardan faydalanarkən daxili audit xidmətlərinin işinin əlverişliliyini dəyərləndirir.

Daxili audit kənar auditin funksiyalarının (fəaliyyət ilə bağlı maraqlı tərəflərə rəsmi auditor rəyi verilməsindən başqa) təkrarlama da bilər. Lakin, daxili auditin müəssisədə fəaliyyət dairəsi daha çox şaxəlidir. Belə ki, o müəssisədə daxili münasibətlərin tənzimlənməsində, fəaliyyətin təşkili və inkişafında, idarəetmə sistemi üzrə məqsədyönlü və çevik qərarlar qəbul olunmasında, müəssisədə cari, perspektiv dövrlər üzrə müxtəlif yönümlü təhlillər aparılmasında daha yaxından, mütəmadi olaraq iştirak edir.

Auditin bu 2 növü arasında xüsusi əlaqələrin yaradılması edilən auditor nəzarətlərinin riskinin ən azı endirilməsinə imkan yaradır. Bu zaman, onu da qeyd etməliyik ki, əksər sahələrdə daxili auditlə xarici auditin maraqlı prinsipləri uyğun gəlmir, bir sıra hallarda isə daxili auditorun gördüyü işin nəticəsi xarici auditorun hesabatında xüsusi rol oynaya bilər.

Daxili auditlə kənar audit arasındakı əsas fərqlər onların funksiyalarından və keçirilməsi vaxtlarından ortaya çıxır. Daxili auditin mühüm funksiyası rəhbərliyə sunmaq üçün şirkətin maliyyə-iqtisadi durumu barəsində məlumat xarakterli materialların tərtib edilməsidir, xarici auditin mühüm funksiyası maraqlanan kənar istifadəçilər üçün uyğun rəyin tərtib edilməsidir. Daxili audit şirkətdə fəaliyyət göstərir, xarici audit isə, ildə bir dəfə həyata keçirilir.

Auditin istənilən növünün öz rolu, əhatə dairəsi və funksiyaları var. Daxili audit qeyri-maliyyə proseslərini gözdən keçirdiyi halda, xarici audit əsasən maliyyə məsələlərinə istiqamətlənir.

Yenə də, tövsiyə edilir ki, idarəetmə orqanlarına gələn mesajı kompensasiya etmək üçün daxili və kənar auditorlar əməkdaşlıq etsin. Audit Komitəsi həmin əməkdaşlığı təyin edir.

Daxili və kənar audit arasındakı əlaqə tam şəkildə auditin işini rahatlaşdıracaq, təkrarlanmaya son verəcək və şirkət risklərinin yüksək səviyyədə əhatə edilməsini həyata keçirəcəkdir. Bu, o cümlədən, idarəetmə orqanlarına biznesin idarə olunması və riskləri haqqında uyğunlaşmış informasiya almağa yardım edəcəkdir.

Daxili auditlə kənar audit bir-birindən səmərəli şəkildə seçilir. O cümlədən, auditin obyekt, məqsəd, vasitə və üsulları uyğun ola bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, daxili audit xidmətinin nəzarət və təşkilati işinin keyfiyyəti kənar auditlə münasibətinin əlverişli qurulmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Auditor tərəfindən daxili nəzarətin anlaşılması firıldaqçılıq riski ilə əlaqədar məsələlərin mənimsədilməsi zamanı xüsusi məna daşıyır. Auditor şirkət rəhbərinin hansı şəkildə şirkətdə səmimi ortam və etik davranış yaratdığını, o cümlədən sui-istifadə hallarının ortadan qaldırılmasından ötrü hansı nəzarət vasitələrindən istifadə edildiyini öyrənməlidir.

Auditin elmi-praktik tərəqqi problemləri ilə əlaqədar əksər alimlər, araşdırmaçılar müxtəlif yönümlü araşdırmalar etmişlər. Bütün bu tədqiqatlar, auditin elmi-praktik problemlərinin geniş işıqlandırılmasına köməklik etmişdir. Ancaq, iqtisadiyyatın tərəqqisi ilə əlaqədar auditin tərəqqi problemləri də müasirlik cəhətdən hər hansı dəyişikliyə uğrayır. Bu cür dəyişikliklərin dövrülük cəhətdən nəzərə alınması, bu sektorda məqsədyönlü elmi araşdırmaların edilməsi daha aktualdır.

Xüsusi ilə auditin hazırki şəraitdəki şərhini daha ətraflı formada təyin etmək vacibdir. 1971-cı ildə yaradılmış Uçotun mühüm konsepsiyaları üzrə Amerika mühasiblər assosiasiyası komitəsi auditə aşağıdakı kimi tərif vermişdir; “Audit - iqtisadi fəaliyyət və hadisələr barəsində obyektiv informasiyaların dəyərləndirilməsini, onların bəzi meyarlara müvafiqlik səviyyəsini təyin edən və bununla bağlı nəticələri maraqlı tərəflərə ötürən sistemli əməliyyatdır” (A.A, Myers P.M., 2016: s.85)

Komitənin başqa nümayəndələri auditə fərqli ifadə edirlər: “audit - elə bir prosesdir ki, burda müstəqil və səlahiyyətli şəxs xüsusi fəaliyyət növləri ilə məşğul olan təsərrüfat subyektləri üzrə məlumatları toplayıb, onları təyin edilmiş meyarlara uyğun şəkildə qiymətləndirir” (A.A, Myers P.M., 2016: s.93)

Bəzi Amerika mütəxəssisləri irəli sürürlər ki, “audit – məsuliyyətli, sərbəst şəxs tərəfindən aparılan, iqtisadi subyektin durumuna və fəaliyyətinə aid faktların

əldə edilməsindən və təhlil edilməsindən ibarət bir fəaliyyətdir. Bu şəxs təyin edilmiş meyarlara əsasən, fəaliyyətin keyfiyyəti barəsində fikir bildirir. Auditin başlıca məqsədi – müəssisənin maliyyə hesabatının mötəbərliyini təyin etmək, həmçinin müəssisənin təsərrüfat hüququna, normalara və vergi qanunvericiliyinə riayət etməsinə nəzarət etməkdir”. (A.A, Myers P.M., 2016: s.93)

Auditə MDB-də müxtəlif cür yanaşmalar vardır, ancaq qəbul olunan xüsusi yanaşma ondan ibarətdir ki, “audit - hesabat hazırlanması üçün maliyyə hesabatının və uyğun maliyyə informasiyasının sərbəst şəkildə araşdırılmasıdır”. Audit anlayışının izahı, uyğun dövlətlərin qanunvericilik sənədlərində də verilir.

İngilis alimi R.Dodcun fikrincə: “audit şirkətinin maliyyə hesabatının azad yoxlanılması və onun haqqında fikir irəli sürməsidir”. Belə yanaşma auditin məzmununu bildirsə də, anlayışın özünü tam şəkildə şərh etmir və onun tərəqqisini nəzərdə saxlamır. Adams’ın dediyinə görə isə “audit məhdud məsuliyyətli qurumun bəyan edilmiş maliyyə hesabatının doğruluğunu təsdiqləmək üçün cəmiyyətə vacib xidmətlərin göstərilməsində fəaliyyət kimi təyin edilə bilər” (Dodcun R..S, 2015)

İqtisadi kitablarda auditin tərifı, izahı dəfələrlə qeyd edilmiş və müzakirə edilmişdir. Əksər müəlliflər onu müvafiq sayır, digərləri isə bu təriflərdə bəzi çatışmazlıqlar olduğunu deyirlər. Misal üçün, V.V.Skobara, O.L.Ostrovskaya və Y.V.Sokolevin fikrincə, müasir təriflər əvvəllər var olanlarla müqayisədə iddikdə şübhəsiz ki, bəzi üstünlüklərə malikdir, nəticədə, qeyd olunan açıqlamalar, auditor fəaliyyətinin sahibkarlıq əlamətini əks etdirir: “Auditor xidmətləri göstərilərkən auditor qurumları ilə onların müştəriləri arasında təşəkkül edən bütün əlaqələr Rusiyanın Mülki Məcəlləsi ilə tənzim edilir” (B. Скобара, О.Л. Островская и Ю.В. Соколевин, 2016)

Tərəqqi etmiş bazar iqtisadiyyatı dövlətlərində auditor fəaliyyətinin göstərilməsi praktikası daha böyük istiqamətlərdə inkişaf etdirilmişdir. Bununla belə, ABŞ qanunlarına görə səhmləri istiqrazlar bazarına satışa çıxarılan səhmdar

cəmiyyətlərinin hamısının maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin auditi məcburi xarakterlidir. O cümlədən, ailə firmalarının, böyük qeyri-səhmdar cəmiyyətlərinin, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin və müxtəlif sahibkarlara aid firmaların da bir çoxu audit yoxlamasından keçirlər.

Audit iqtisadi fəaliyyətin uğurlu inkişafına təsir göstərərək, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin böhran vəziyyətindən çıxması üçün alternativ yollar göstərmək qabiliyyətinə malikdir. Qeyd edildiyi kimi auditor fəaliyyəti sifarişçi ilə bağlanan müqavilə əsasında həyata keçirilir. Auditin həyata keçirilməsi mövcud qanunvericiliklə, normativ-hüquqi sənədlərlə tənzimlənir.

Auditə fərqli yanaşmaların olması onu göstərir ki, onun formalaşması hələ də davam edir. Auditə verilən təriflərə və yaxud onun dərin köklərə sahib olduğu dövlətlərdə mövcud olan bənzər təriflərə nəzər salsaq deyə bilərik ki, auditin mühüm mahiyyəti cəmiyyətə təsərrüfat subyektinin maliyyə hesabatına mümkün inamın səviyyəsi barəsində məlumat verməkdən təşkil edilmişdir.

Şirkətin təsərrüfat - maliyyə fəaliyyətinin mövcud olan göstəricilər üzrə yoxlanılması mümkündür. Həmin vaxtda auditin bu cür tərifinin praktikada tətbiq edilməsi onun mənfi və müsbət tərəfini üzə çıxardır. Müsbət tərəflərə auditor fəaliyyətinin sahibkarlıq əlamətinin göstərilməsini aid etmək olar. Mənfi tərəflərə isə auditin fəaliyyətinin daha limitli kontekstdə aparılmasıdır.

Auditin praktikası və nəzəriyyəsi istiqamətində tanınmış Amerikalı mütəxəssis C.Robertson vurğulayır ki, “audit - sahibkarlıq riskinin azalmasına yönəlmiş fəaliyyətdir”. Sonra isə belə nəticəyə gəlir ki, “audit maliyyə hesabatlarının müştəriləri üçün məlumat riskini müvafiq səviyyəyə qədər aşağı salır. Bu riski təqribən hesablamaq və uyğun halların ehtimalını təyin etmək olar”. (Robertson. C.A., 2009: s.28-32.)

Şirkətin sahibkarlıq riski auditora ciddi şəkildə təsir edir. Auditor və yaxud auditor təşkilatı ilə onların sifarişçiləri arasında təşəkkül tapan bütün əlaqələr mülki və mövcud qanunvericiliklə nizamlanır.

Auditor fəaliyyətinin məzmununun “yoxlama” termini ilə bərabərləşdirilməsi, onun tək cə “təftiş”, “nəzarət”, “ekspertiza” və s. kimi şərhli bazar əlaqələri cəhətdən məqsədamüvafiq deyildir.

Beləliklə, ayrı-ayrı ölkələrin alimləri daxili auditin mərhələlərə ayrılmasının bir neçə auditə müxtəlif alim və araşdırmaçıların münasibətini öyrənmək, onun şərhini indiki dövr nöqtəyi-nəzərindən təyin etmək xüsusi ilə elmi-praktik cəhətdən vacibdir.

1.2 Bank sektorunda daxili auditin müasir metodları və alətlərinin tətbiqi

Bank işinin və siyasətinin ümumi strateji sahələrinin, həmçinin daxili audit siteminin ərsəyə gəlməsi və tətbiqi, o cümlədən bank prosedurlarının düzgün və əlverişli şəkildə həyata keçirilməsi üçün bankın Müşahidə şurası və İdarə Heyəti məsuliyyətlidir. Bankın Maliyyə-təftiş komissiyası isə bankın qanunlara, normativ protokollara, o cümlədən bankın özünün siyasətinə və qaydalarına riayət olunmasını analiz etmək üçün, onun prosedurlarının müntəzəm auditinin keçirilməsində məsuliyyətlidir.

Daxili audit – bankın daxili nəzarət və risklərin idarə olunması sistemlərinin fəaliyyətinin əlverişliliyini artırmaq üçün yaradılmış və icra idarələrindən müstəqil olan gəlir verməyən xidmətidir. Daxili audit xidməti, risklərin idarə olunması, nəzarət və idarəçilik proseslərinin əlverişliliyinin dəyərləndirilməsi, o cümlədən artırılması meyində bankın öz məqsədlərinə çatmasında yardım göstərir. Daxili audit, o cümlədən bank aktivlərinin təhlükəsizliyini həyata keçirən uyğun nəzarət vasitələrinin adekvatlığını və mövcudluğunu, bankın səhmdarlara, nəzarətedici idarələrə və ictimaiyyətə təklif etdiyi dövrü hesabatların konkretliyini, tamlığını və doğruluğunu qəbul etməlidir. Daxili nəzarət vasitələrinin yaradılması bank prosedurlarının etibarlılığı, təhlükəsizliyi, əlverişliliyi və qanunvericiliyə uyğunluğunu həyata keçirək üçün vacibdir. (Bayramov A. Q., 2013: s.86)

Bankın fəaliyyəti zamanı nəzarət vasitələri, əməliyyatlar - qeyri-səmərəlilik, uyğunsuzluqlar və ya saxtakarlıq və yaxud qəsdən manipulyasiya hesabına dəyə

biləcək ziyan ən azı endirilərsə, daxili audit proqramı ideal sayıla bilər. Əlverişli audit bank fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir, bank prosedurlarının konkretliyinə və etibarlılığına xidmət edir.

Daxili audit işinin məqsəd və funksiyaları əsasən daxili audit bölməsindən bankın aşağıdakı sektorlarda fəaliyyətinin yoxlanılması, dəyərləndirilməsini və uyğun hesabatların verilməsini istəyir :(Novruzov V. və başqaları, 2012: s.42)

Qüvvədə olan AR-nın qanunvericiliyinə və AMB-nin normativ xarakterli protokollarına və göstərişlərinə əməl edilməsi;

Risqlərin nizamlanması və idarə olunması;

Daxili nəzarət sisteminin olması;

Yeni bank prosedurlarının, sistemlərinin və proseslərinin tərtib edilməsində və tətbiqində keyfiyyət əməliyyatları.

Bank aktivlərinin müdafiəsi üzrə sistem və əməliyyatlar;

Uçot informasiyaların adekvatlığını və doğruluğunu həyata keçirmək üçün sistemlər; Bir sıra hallarda, daxili audit bölməsi bankın rəqlamentində yeniliklərin tətbiq edilməsi üzrə məsləhətlər də verə bilər.

Banklarda daxili auditin məqsəd və vəzifələri bunlardır:

❖ bankın müxtəlif əməkdaşları və struktur bölmələrinin həyata keçirdiyi əməliyyatların qanunvericiliyə, protokollara və daxili sənədlərə uyğunluğunu təyin etmək üçün, mütəmadi olaraq yoxlamaların həyata keçirilməsini təmin etmək;

❖ bankın əməkdaşları tərəfindən qanunvericiliyin, protokolların, təlimatların, peşə etikasının normalarının tələblərinin pozulması faktlarını araşdırmaq, uyğunsuzluqları, yaxud saxtakarlıq xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq;

❖ aşkar olunmuş nöqsanların ləğv edilməsi və buna nəzarət üçün tövsiyələr vermişdir;

❖ edilən yoxlamaların nəticələri və müəyyən edilən istənilən faktın müvafiq formada sənədləşdirilməsini həyata keçirmək;

❖ edilən yoxlamaların nəticələri, aşkar olunmuş yeni risklər, nöqsan və çatışmazlıqlar və onların ləğv edilməsi haqqında zamanında bank rəhbərliyinə

informasiya vermək;

❖ bank işçiləri tərəfindən qanunvericiliyin, protokolların, daxili sənədlərin tələblərinin mənimsəməsi üzrə işin təşkilinə nəzarət etmək;

❖ inzibati nəzarət vasitələri və qaydaların, o cümlədən prosedurların əlverişliliyinə qiymət vermək;

❖ Yeni siyasət irəli sürülərkən və köhnə siyasətə təkrardan nəzər salınarkən və ya yeni fəaliyyət növlərinin planlaşdırılması zamanı və onların tətbiqinin ayrı-ayrı mərhələlərində nəzarət vasitələrinin mövcudluğunu təmin etmək.

Daxili audit xidməti üzvlərinin bankları yoxlaması üçün, mühasibat, pul-hesabat, uçot hesabata xüsusi icazəsi olur. Onlar bank işçilərinin davranışlarının, həyata keçirdiyi prosedurların qanunvericiliyin, protokolların tələblərinə müvafiq olub-olmamasını müəyyən etməklə məşğuldurlar. Bankın struktur bölmələrinin fəaliyyətini gözdən keçirmək, müxtəlif prosedurların müvəqqəti olaraq dayandırılması haqqında tövsiyələr vermək, vacib durumlarda daxili auditə məxsus bəzi məsələlərin həll edilməsinə bankın başqa bölmələrinin əməkdaşlarını cəlb etmək daxili audit işçilərinin əsas vəzifələridir.

O cümlədən bank işçiləri də daxili audit xidməti işçiləri ilə münasibətdə müəyyən vəzifələri icra edilməlidir. Yəni, bank işçiləri qanunvericiliyin pozulması, o cümlədən Banka ziyan dəyməsi faktları haqqında daxili audit xidmətinə informasiya ötürməli, protokolların tələblərinə müvafiq olması şübhə yaratdıqda, daxili audit xidməti əməkdaşları ilə məsləhətləşmələr edilməlidir. İstənilən bankın uyğun daxili audit proqramı tərtib edilir. Onu da qeyd etmək ki, auditor azad olmalıdır. Nəticədə, o, Ali iqtisadi təhsilə, uyğun peşə təcrübəsinə sahib olmalı, bank prosedurlarına və audit həyata keçirilməsinin dünyəvi qaydalarını bilməlidir. Əsasən də, beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş uçot normalarından xəbərdar olmalıdır.

Audit proqramı bankın maliyyə-təftiş komissiyası və Müşahidə şurası tərəfindən təsdiqlənməli və müntəzəm olaraq gözdən keçirilməlidir. O, yazılı

olaraq olmalı və auditin məqsədlərini ifadə etməli və yetəricə geniş miqyasda olmalıdır. Yoxlanılan istənilən sahə üzrə iş proqramlarına sahib olan proqramda mühüm audit işinin aydın və konkret təsviri edilməli, o cümlədən işin ölçüsündən asılı olaraq bankın müxtəlif departamentlərində dəqiq əməliyyatların nəzərdən keçirilməsi proseduraları göstərilməlidir. Proqramda düşünülməyən proseduralar, başqa amillərlə bərabər bank əməliyyatlarının həcmindən və çətinlik dərəcəsindən asılı olaraq dəyişdirilə bilər.

Daxili audit proqramı daha çox bir sıra məsələlərin həll edilməsinə yönəldilməlidir: (T. Novruzov., R. T. Qəni-zadə və Ş. H. Yaqubov, 2015: s.44)

Müşahidə şurası və rəhbərlik tərəfindən təyin edilmiş siyasətə və qaydalara əməl olunması, həmçinin əməliyyatların həyata keçirilməsinə müvafiq icazələr alınmasının təsdiq edilməsi;

Aktual qanunvericiliyə və protokollara riayət olunması;

Bank sənədlərinin müfəssəlliyi, həmçinin əməliyyatların uyğun hesablarda uçotunun doğru şəkildə və vaxtında həyata keçirilməsi; Bank aktivlərinin təhlükəsizliyi, maliyyə hesabatlarında onların düzgün uçotu;

Gəlir və xərclərin qanuniliyini, dəqiq uçotunu və bankın siyasətinə uyğunluğunu təyin etmək üçün onların geniş şəkildə təhlili. Bura hesablama və sənədlərin konkretliyini təmin etmək üçün depozitlər və kreditlər üzrə %-lər, vaxtında edilməmiş ödənişlər üçün xidmət haqqı, cərimələr və s. kimi kompüter hesablama və sənədlərin seçmə metodu ilə yoxlanılması da aiddir;

Balansdan silinmiş kreditlərdən gələn ziyan, o cümlədən sənədlərin analiz edilməsi;

Əvvəldən sonadək bütün əməliyyatlar üzrə konkret olaraq təsdiq olunmuş sənədlərin olması.

Auditin təşkili müddəti, çox vaxt auditin həyata keçiriləcəyi müəyyən sahə ilə bağlı risk dərəcəsindən asılıdır. Kredit qurumlarında daxili audit işinin nə vəziyyətdə olduğu Milli Bank tərəfindən nəzərdən keçirilir. Əlavə olaraq Mərkəzi

Bank tərəfindən kredit qurumlarından daimi daxili nəzarət sisteminin durumu və həyata keçirilmiş audit yoxlamalarının nəticələrinə aid hesabatlar tələb oluna bilər.

Banklarda daxili audit işinə bunlar aiddir: (N.R. Məmmədov, və başqaları, 2014: s.100)

- Daxili nəzarət sistemlərinin faydasının və adekvatlığının nəzərdən keçirilməsi və dəyərləndirilməsi;
- Risklərin idarə olunması metodologiyasının tətbiq edilməsinin və faydasının analizi;
- Elektron məlumat və ödəniş sistemlərinə və bank xidmətləri başda olmaqla, maliyyə və idarəedici məlumat sistemlərinin analizi;
- Mühasibat hesabatlarının və yazılarının konkretliyinin və etibarlılığının nəzərdən keçirilməsi;
- Aktivlərin müdafiəsi vasitələrinin analizi;
- Risk ehtimalı ilə bağlı bank kapitalının dəyərləndirilməsi sisteminin analizi;
- Fəaliyyətlərin əlverişliliyinin və xərclərin effektivliyinin dəyərləndirilməsi;
- Spesifik daxili nəzarət və əməliyyatlarının işləməsinin nəzərdən keçirilməsi;
- Qaydalarının və prosedurlarının tətbiqinin, qanunvericiliyə və daxili davranış məcəllərinə əməl edilməsini təminədən sistemlərin analizi;
- Xüsusi araşdırmaların edilməsi.

Daxili Auditin Əsasnaməsi daxili audit xidmətinin məqsədlərini, vəzifə və səlahiyyətlərini göstərir. Əsasnamə, o cümlədən rəhbərliyə bankın strukturu kontekstində daxili audit xidmətinin mövqeyinin gücləndirilməsində yardım edir. Daxili auditin ayrı-ayrı növləri mövcuddur:

- Normativ qaydalara əməl edilməsinin auditi
- Əməliyyat auditi
- Maliyyə auditi

Maliyyə auditini: məqsədi uçot sisteminin və informasiyalarının, həmçinin maliyyə hesabatlarının etibarlılığını dəyərləndirməkdir;

Normativ qaydalara əməl edilməsinin auditin məqsədi qanunlara, təlimatlara əməl edilməsini təmin etmək üçün təşkil edilmiş sistemlərin keyfiyyətini dəyərləndirməkdir;

Əməliyyat auditı: məqsədi sistem və prosedurların keyfiyyətini və müvafiqliyini dəyərləndirmək, təşkilati strukturu diqqətlə analiz etmək və audit işi ilə əlaqədar üsulların və resursların adekvatlığını dəyərləndirməkdir;

İdarəetmə auditı: məqsədi rəhbərliyin risklərə və nəzarətə olan münasibətinin keyfiyyətini dəyərləndirməkdir;

Daxili audit bölməsi bank strukturunda fəaliyyəti yoxlamaq və dəyərləndirmək hüququna sahibdir. Buna görə daxili audit bölməsi auditin ancaq bir növü üzərində cəmləşməməli, hər dəfə alınacaq audit məqsədlərindən asılı olaraq, müvafiq audit növündən faydalanmalıdır.

Qrafik 1. Banklarda daxili audit yoxlamalarının növləri

Növ	Təsvir
Audit	Auditin məqsədi, daxili nəzarət sistemi haqqında fikir bildirmək üçün yetərincə əsas yaratmaqdır. Audit, maliyyə və əməliyyat nəzarəti aspektlərinin ətraflı araşdırmasından ibarətdir.
Məhdud təftiş	Məhdud təftişin həcmi auditlə müqayisədə daha az sahəni əhatə edir və DAB rəhbərinin qərarı ilə başlanıla və yaxud illik Audit Planma daxil edilə bilər. Məhdud təftiş yoxlamanın ilkin nəticələrinə əsaslanaraq audit yoxlamasına çevrilə bilər.
Monitorinq/ Mütəmadi audit	Sorğu, müşahidə, meyllilik təhlili və əsas risk göstəricilərinin monitorinqi.
Xüsusi proyekt	Adi audit tədbirlərinin həcminə müvafiq olmayan uzunmüddətli, müfəssəl formada istiqamətlənmiş layihələr. Yoxlamanın həcmi və işin məqsədi DAB direktoru tərəfindən müəyyən edilir.
Zəruri proyekt	Adi audit tədbirlərinin həcminə uyğun olmayan müəyyən risklərin və məsələlərin üzərində cəmləşən qısamüddətli, məhdud həcmli yoxlamadır. Layihənin miqyası İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən olunur və onun tələbi üzrə həyata keçirilir.

Mənbə: İsmayılov C.A, 2007: s.145

Daxili auditin bir çox cəhətləri çox araşdırılsa da, bu sektorda elmi araşdırılmasını tələb edən bəzi metodoloji və təşkilati problemlər nəzərə çarpır. Bunlar aşağıdakılardır:

- normativ sənədlərdə və elmi kitablarda daxili auditin funksiyaları konkret şəkildə təyin edilməmişdir. Bir çox durumlarda daxili auditin təftişlə eyniləşdirilir, onun funksiyaları mühasibat uçotunda göstərilmiş əməliyyatların bütövlüyü və konkretliyinin təsdiqi ilə bitir. Biznes proseslərinin araşdırılmasına, əməliyyat risklərinin qdəyərləndirilməsinə çox da əhəmiyyət verilmir;

- daxili auditin prinsiplərinin formula etmək vacibdir;

- geniş filal şəbəkəsinə sahib olan banklarda daxili auditin həyata keçirilməsi əlamətləri tam dəqiq olmamışdır.

Daxili Audit Xidməti (DAX) Bankımızın Korporativ İdarəetmə strukturunda yer tutmuş idrələrdən biri kimi, 2003-cü ildə yaradılmışdır və indiyə qədər öz fəaliyyətini uyğun qanunvericilik və normativ sənədlər əsasında inkişaf etdirmişdir. Əsasən, DAX-ın fəaliyyəti “DAX barəsində Əsasnaməyə” əsaslanır.

Bankımızda DAX-ın fəaliyyəti peşəkar auditorlar tərəfindən həyata keçirilir və bütün audit proyektlərinin tətbiqi başlıca olaraq dörd prinsip əsasında yerinə yetirilir. (T.Novruzov, R. T. Qəni-zadə və Ş. H. Yaqubov, 2015: s.44)

- *Vicdanlılıq* - Daxili auditorların vicdanlı olması onlara olan etibarını və verilən qərarlara inamını artırır.

- *Obyektivlik* - Daxili auditorlar audit olunacaq prosesləri yoxlamaq üçün məlumatları toplayarkən və qiymətləndirərkən, yüksək peşəkarlıq nümayiş etdirirlər

- *Konfidensiallıq* - Daxili auditorlar aldıkları informasiyaları müvafiq idarələrə ötürməkdən və öz peşəkar fəaliyyətində tətbiq etməkdən əlavə, başqalarına ötürülməsinə qətiyyənlə imkan vermirlər

- *Peşəkarlıq* - Daxili auditorlar öz xidmətlərini göstərmək üçün uyğun biliklərin və təcrübənin qazanılmasına müraciət edirlər

Daxili Audit Xidməti - bank fəaliyyətinin nizamlanması üzrə normativ protokollara, bankdaxili əməliyyatlara, qanunlara və təlimatlara bankın işçiləri tərəfindən əməl edilməsinə nəzarət edən, bankın fəaliyyətində olan çatışmazlıqların əngəlləməsi üçün tədbirlər həyata keçirilməsi üçün Rəhbərliyi vaxtında informasiya verilməsinə məsul olan funksional struktur vahididir.

DAX-ın rəhbəri və əməkdaşları Audit Komitəsinin təqdimatı ilə Müşahidə Şurası tərəfindən vəzifəyə qoyulur və vəzifədən çıxarılır. DAX-ın fəaliyyətinə cari rəhbərlik DAX-ın rəhbəri tərəfindən həyata keçirilir. DAX bilavasitə Audit Komitəsinin tabeliyində fəaliyyət göstərir və ona hesabat verir.

Banklarda Daxili Audit Xidmətinin fəaliyyəti öncədən planlaşdırılmış şəkildə Audit Komitəsi tərəfindən təsdiq edilmiş illik iş planına müvafiq olaraq aparılır, əlavə olaraq ildə qəfləti yoxlamalar, İdarə Heyətinin və Müşahidə Şurasının sifarişləri əsasında olan yoxlamalar təşkil edilir.

Banklarda DAX öz fəaliyyətində əsasən aşağıdakılara görə məsuliyyət daşıyır: (Keyfiyyətə nəzarət, audit, təhlil, digər təsdiqləmə və əlaqəli xidmətlər üzrə Beynəlxalq Standartlar Topplusu, 2016: s.124)

- Struktur bölmələrinin Rəhbərlik tərəfindən verilən tapşırıqlara və göstərişlərə riayət etməsini və işçilərin vəzifələrinin icrasını, əməliyyat risklərinin dəyərləndirilməsini və onlara nəzarəti dəyərləndirmək;

- Bank tərəfindən təsdiq edilmiş limit və normalara riayət edilməsinə nəzarəti və maliyyə riskləri və ona nəzarəti dəyərləndirmək;

- Bank risklərini və onlara nəzarətin durumunu dəyərləndirmək.

Bugün Daxili Auditin modern normaları, fəaliyyətin klassik anlamda başa düşülən təftiş işindən daha çox, risk istiqamətli audit proyektlərinin tətbiqinə önəm verilməsini tələb edir.

Edilən yoxlamalar və audit proyektləri Bankın bütün fəaliyyətini əhatə edir, mövcud və ehtimal olunan risklərin müəyyən edilməsi istiqamətində həyata keçirilir.

Banklarda DAX-ın mühüm fəaliyyəti Bankımızda olan və bütün biznes prosesləri təşkil edən Daxili Nəzarət vasitələrinin adekvatlığını dəyərləndirmək, onun haqqında fikir bildirmək və bu vasitəni inkişaf etdirmək istiqamətində tövsiyyələr verməkdən ibarətdir. Əlavə olaraq, DAX tətbiq edilən bütün audit proyektlərində Bankın infrastrukturuna əsasən fəaliyyətin aktual normativ sənədlərə, uyğun qanunvericiliyə uyğunluğunu dəyərləndirir.

Audit proyektlərinin nəticəsi kimi, banklarda DAX tərəfindən müəyyən edilmiş nöqsanlar üzrə Rəhbərlik tərəfindən Tədbirlər Planının hazırlanması və sonradan DAX tərəfindən bu Tədbirlər Planının zamanında və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinə nəzarət edilməsi Bankımızda sistemləşdirilmişdir və korporativ idarəetmə mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

II FƏSİL. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklarda daxili auditin təşkilin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

2.1 Bankda olan hesablar və kredit əməliyyatları üzrə daxili auditinin aparılmasının təhlili

Vurğulamalıyıq ki, banklarda hesablaşmaların effektivliyinin artırılmasında əsas məsələlərdən biri hesablaşma prosedurlarının həyata keçirilməsinin dürüstlüyünə və qanuniliyinə nəzarətin əlverəsi təşkil olumasıdır. Hesablaşmaların durumu üzərində nəzarətin doğru şəkildə təşkili şirkətin maliyyə durumunun yaxşılaşmasına müsbət təsir edir. Təəssüf ki, hesablaşma prosedurlarının uçotu və auditini üzrə hazırkı qanunvericilik bazasının tam inkişaf etməsi səbəbindən mühasibatlıq nöqteyi-nəzərindən bəzi mübahisəli məsələlər yaranır. Bu, əvvəlcə, çox saylı sənədlərin hazırlanmasının zəruriliyi ilə əlaqədardır.

Auditor yoxlanmasına başlamazdan öncə imkan içərisində yoxlanılan şirkətin bankdakı hesablarını təyin etmək şərtidir. Auditor bank çıxarışlarının əldə edilməsi

və uçotunun kim tərəfindən aparıldığını, ödəmə tapşırıqlarının və başqa bank sənədlərinin qeydiyyatı sistemini, qeyd jurnallarının təşkilini, bank çıxarışlarının hazırlanması texnologiyasını, mühasibin hansı normativ sənədlərdən faydalanmasını, onun kimə tabe olmasını və icra etdiyi işlərə kim tərəfindən nəzarət olunduğunu yoxlayır.

Aparılan audit zamanı yoxlanılan şirkətin hesablaşma hesabından bütün köçürmələrin əsaslı olması yoxlanılır. O cümlədən auditor hesablaşma hesabına bütün daxilolmaları və onların əsaslı olmasını nəzərdən keçirir. Yoxlamanın aparılması üçün bütün yoxlanılan dəyərlər məqsədli növləri üzrə yığma qaydasında cədvəldə verilir. Şirkətin pul vəsaitlərinin uçotunun durumunun audit zamanı başqa hesablarda olan vəsaitlərin onun balansında göstərildiyi nəzərdən keçirilir.

Şirkətin valyuta hesabında olan vəsaitlə prosedurların uçotunun audit zamanı valyuta hesabının azalması hüququnun olması və valyuta nəzarəti barəsində qanunun tələblərinin gözlənilməsi nəzərdən keçirilir. Digər yoxlama qaydaları hesablaşma hesabı üzrə prosedurların uçotunun nəzərdən keçirilməsi qaydaları ilə eynilik təşkil edir. Valyuta hesabında prosedurlara nəzarət edərkən bank çıxarışındakı vəsait qalıqlarının mühasibat uçotunda göstərilmiş vəsait qalıqlarına uyğunluğu, tamlığı və ona artırılan sənədlərin dürüslüyü, hesabların müxabirləşməsinin və uçot registrlərində yazılışların doğruluğu nəzərdən keçirilməlidir. (R. N. Əzizov, F.M. Quliyev və Z.H. İbrahimov, 2014: s.196)

Akkreditivlər üzrə prosedurları gözdən keçirərkən bank çıxarışları üzrə qalıq dəyərləri və dövriyyələri mühasibat uçotu registrlərindəki yazılışlarla qarşılaşdırmaq lazımdır. O cümlədən, hesablaşmaların akkreditiv formasında aparılmasının nədənləri mənimsənilməlidir.

Limitləşdirilmiş və limitləşdirilməmiş çek kitabçaları ilə əməliyyatların yoxlanılması zamanı ödəmənin düzgünlüyü, xarakteri və tamlığı təhlil olunur. Yoxlama prosesində limitləşdirilmiş çek ilə nağd pulla tətbiq olunmuş əməliyyat kimi təhtəl hesab şəxsin avans hesabatına əlavə edilən xərclərin olması faktlarına

xüsusi nəzər salınmalıdır. Bu cür faktlar aşkar edildikdə şirkətə dəyən zərər və bunda günahkar şəxs təyin edilməlidir.

Yoxlamaya təftiş edilən dövrün 1-i tarixinə daxil olan qalıqların doğruluğunun təyin olunması ilə başlamaq məsləhət görülür. Bu məqsədlə 1-i tarixinə yoxlanılan hesabda vəsait qalığı ayın axırına bank çıxarışı ilə, baş kitabla və balansla qarşılaşdırılır. Yoxlama istənilən hesab üzrə ayrılıqda aparılır. Bank prosedurlarının ciddi şəkildə nəzərdən keçirilməsi zamanı bank çıxarışlarının tamlığı və doğruluğu təyin olunmalıdır. Banklardakı hesablar üzrə prosedurların yoxlanması zamanı uyğun hesablar üzrə çıxarışlarda nümayiş etdirilmiş vəsait qalıqları uçot üzrə vəsait qalıqları ilə qarşılaşdırılır.

Bank çıxarışlarının tam olmasını və doğruluğunu nəzərdən keçirdikdən sonra bank vasitəsilə aparılmış prosedurların dürüstlüyü və bunun uyğun həqiqi sənədlərlə təsdiq olunmasına inanmaq lazımdır. Sonralar hesabların müxabirləşməsinin və uçot registrlərində yazılışların doğruluğu təyin edilir. Bunun üçün bank çıxarışında göstərilən məbləğin ona əlavə edilən sənədlərdə qeyd edilən dəyərə uyğunluğu yoxlanılır. Belə yoxlama ödəmə tapşırıqlarının, ödəmə tələbnamələrinin və onlara əlavə edilən hesab-fakturaların və əmtəə-nəqliyyat surətindəki dəyərlərin sətirlər üzrə tutuşdurulması ilə həyata keçirilir. Bu vaxt ödəmə tapşırıqlarının və tələbnamələrin surətlərinin gerçəkliyinə əmin olmaq lazımdır. Bankda hesablar üzrə prosedurların doğruluğunun nəzərdən keçirilməsi üçün auditor aşağıdakı şəkildə köməkçi cədvəl hazırlayır.

Akkreditivlər üzrə prosedurlar nəzərdən keçirilərkən bank çıxarışlar üzrə qalıq dəyəri və dövriyyə mühasibat uçotu registrlərindəki yazılışlarla qarşılaşdırılır. O cümlədən, hesablaşmanın akkreditiv formasının tətbiqinin nədənləri təyin olunur, müqavilədə hesablaşmanın bu formasının düşünülməsi gözdən keçirilir.

Bankdakı valyuta hesabında prosedurlar da nəzərdən keçirilməlidir. Bu məqsədlə bank çıxarışında göstərilmiş vəsait qalıqlarının uçot üzrə vəsait qalıqlarına müvafiqliyi, ona artırılan sənədlərin tamlığı və doğruluğu, prosedurların həqiqiliyi və bank çıxarışlarının və ilkin sənədlərin gerçəkliyi, valyuta hesabında

prosedurlar üzrə hesabların müxbirləşməsinin və uçot registrlərində yazılışların doğruluğu təyin olunmalıdır. Şirkətə daxil olmuş valyutada pul gəlirinin tranzit hesabına köçürülməsinin tamlığı da nəzərdən keçirilir.

Bank işinin və siyasətinin ümumi strateji aspektlərinin, həmçinin daxili nəzarət siteminin təşkilo, bank əməliyyatlarının doğru şəkildə həyata keçirilməsi üçün bankın Müşahidə şurası və İdarə Heyəti məsuliyyətlidir. Bankın Maliyyə-təftiş komissiyası isə bankın qayda-qanunlara, normativ protokollara, o cümlədən bankın siyasətinə və qaydalarına riayət olunmasını analiz etmək üçün, onun əməliyyatlarının müntəzəm auditinin həyata keçirilməsi üçün məsuliyyətlidir. Daxili audit, eyni zamanda bank aktivlərinin qoruyan nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını, bankın nəzarətedici orqanlara, səhmdarlara verdiyi dövri hesabatların konkretliyini, bütövlüyünü və dürüstlüyünü təsdiqləməlidir.

Bank prosedurlarının bütövlükdə nəzərdən keçirərək bank çıxarışlarının tamlığı və doğruluğu təyin olunmalıdır. Banklardakı hesablar üzrə prosedurların yoxlanılması zamanı uyğun hesablar üzrə çıxarışlarda göstərilmiş vəsait qalıqları uçot üzrə vəsait qalıqları ilə qarşılaşdırılır. Yoxlanılan hər ay üçün bank çıxarışı üzrə hesabların debet və kredit dövriyyələrinin uçot registrləri üzrə dövriyyəyə müvafiq olması nəzərdən keçirilir. Bank çıxarışlarının tamlığı və doğruluğunu nəzərdən keçirdikdən sonra bank vasitəsilə tətbiq edilmiş prosedurların doğruluğu və bunun həqiqi sənədlərlə təsdiq olunmasına əmin olmaq lazımdır. Daha sonra

Cədvəl 2. Xalq bankın mənfəət və zərər hesabatı (2015-2017, Min Manatla)

Mənfəət və zərər maddələri	2015	2016	2017
1. Faiz və gəlirlərin bu qəbildən olan növləri,	60915,45	77248,23	87134,078
a) kreditlər üzrə faizlər, cəmi	60132,21	76660,34	86528,745
b) banklararası bazarın qısamüddətli maliyyə alətləri (7-ci gün də daxil olmaqla, 7 günədək olan kreditlər)	0	0	0
c) digər banklarda depozitlər	0,16	2,900	86,3
d) qiymətli kağızlara investisiyalar	0	0	0
e) ticarət üçün qiymətli kağızlar	784,63	565,87	546,412
f) maliyyə lizinqi	0	0	0
2. Faizlər və onlara bağlı xərclər, cəmi	26283,27	32738,12	35677,014
a) depozitlər üzrə faizlər, cəmi	21665.24	25752.69	28140.23

b) AMB-nin kreditləri	831.18	1197.134	1354.12
c) faizlərlə bağlı digər xərclər	118.56	992.18	1984.67
3. Xalis faiz mənfəəti (zərəri)	34632,45	44499,45	51477,13
4. Qeyri-faiz gəlirləri, cəmi	7901,86	1064,12	5258,1
a) hesabların aparılması üzrə xidmətlərdən komissiyon gəliri	4270.45	2601.78	2689.67
b) məzənnə dəyişməsi daxil olmaqla, valyuta əməliyyatlarından xalis gəlir	3073.32	-3312	1029.23
c) digər xidmət növlərindən komissiyon gəliri	0	1409.87	1128.45
d) digər qeyri-faiz gəlir növləri	558.12	431.14	391.25
5. Qeyri-faiz xərcləri, cəmi	21542,24	25034,12	27803,778
a) əmək haqqı və digər kompensasiya növləri,	6395,18	11459,45	14304,324
b) bank fəaliyyətində istifadə olunan əsas vəsaitlərlə bağlı xərclər, cəmi	7043,14	8756,23	9638,13
c) əməliyyat və digər qeyri-faiz xərclərinin sair növləri	5693,34	4818,43	4161,67
6. Xalis əməliyyat mənfəəti (zərəri)	20992,95	20549,12	28541,98
7. Aktivlər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatın yaradılmasına ayrımlar (xərclər)	3163,12	2941,76	9286,12
8. Vergilər və bank fəaliyyəti ilə bağlı gözlənilməz xərclər ödənilənədək xalis mənfəət	17828,24	17597,45	19364,68
9. Gözlənilməz fəaliyyət növlərindən və əvvəlki dövr üçün uçotdakı dəyişikliklərdən mənfəət	51,13	222,13	-138,13
10. Vergilər ödənilənədək xalis mənfəət (zərəri)	17679,56	17829,65	18216,56
11. Mənfəətdən ödənilən vergilər	3240,23	3775,45	3626,13
12. Vergilər ödənildikdən sonra xalis mənfəət (zərəri)	14549,67	14052,12	15690,17
Mənbə : www.xalqbank.com , 2017 (Xalqbankın rəsmi veb saytı)			

hesabların müxabirləşməsinin və uçot registrlərində yazılışların doğruluğunu təyin edilir. Bunun üçün bank çıxarışında göstərilən dəyərin ona artırılan sənədlərdə göstərilən dəyərə uyğunluğu yoxlanılır.

Pul hesablaşmaları, nəticə etibarlı ilə hesablaşma prosedurları vəsaitlərin dövretməsinə təmin edən əsas amildir. Onların zamanında və doğru şəkildə aparılması istehsal prosesinin mühüm şərti sayılır. AR-da iqtisadiyyatın təkmilləşib yeni daha yüksək zirvəyə qaldırılmasında, onun bütün ünsürlərinin ahəngdar və dinamik tərəqqi etdirilməsində bütün iqtisadi vasitələrlə birgə pul vəsaitlərindən doğru şəkildə istifadənin və hesablaşma prosedurlarının əlverişli təşkilinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Vurğulamalıdır ki, hesablaşma prosedurlarının effektivliyi

əvvəlcə, şirkətdə mühasibat uçotunun durumundan asılıdır. Nəticədə belə fikir yaranır ki, şirkətin mühasibatlığı uçotun müəyyən prinsiplərinə və mövcud qanunvericilik bazasına və normativ sənədlərə istinad etməlidir. Şirkət və qurumların vəsaitlərinin bankda cəmləşdirilməsi onlara geniş miqyasda nağdsız hesablaşmalar aparmağa, hesablaşmalardan və pul vəsaitlərindən istifadəyə nəzarəti gücləndirməyə şəait yaradır. Odur ki, şirkətlərdə nağdsız dövriyyənin faydası təqdirəlayiqdir. Bununla belə, pul sirkulyasiyasında nağdsız dövriyyənin payının çoxalması tədavül üçün lazım olan nağd pulun miqdarını azaldır. Nağdsız hesablaşma nə qədər çox tətbiq olunursa, elə o qədər də az nağd pul lazım olur. Nağdsız hesablaşmaların tərəqqisi, xalq təsərrüfatını kreditləşdirmək üçün gərəkli ehtiyatları çoxaldır, vəsaitin normal dövriyyəsinə yardım etməklə, təsərrüfat hesabının gücləndirilməsinə imkan yaradır. (C.B.Namazova, 2012: s.128)

Kredit əməliyyatlarının auditi: Bazar iqtisadiyyatında şirkətlərin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin əlavə mənbəyi kimi kreditin rolu artmışdır. Kredit əsasən bank tərəfindən müəyyən məqsəd üçün dəqiq müddətə, haqq ödənilməklə zəmanət altında verilir.

Cədvəl 3. Bank fəaliyyətinin maliyyə nəticələri (ilin əvvəlindən, vergilər ödənildikdən sonra) (Mln.manat).

İl	Mənfəətlə işləyən bankların sayı	Bank sisteminin cəmi mənfəəti (mənfəətlə işləyən banklar üzrə)	Zərərlə işləyən bankların sayı	Bank sisteminin cəmi zərəri (zərərlə işləyən banklar üzrə)	Banklar tərəfindən əldə edilmiş yekun mənfəət
2013	32	165,85	13	45,58	120,26
2014	30	163,53	14	-3224,1	-158,98
2015	33	195,52	10	-65,4	130,02
2016	39	272,33	4	-4,76	267,56
2017	37	375,33	8	-4,79	370,54

Mənbə : www.cbar.az, 2017 (AR Mərkəzi Bankının rəsmi veb saytı).

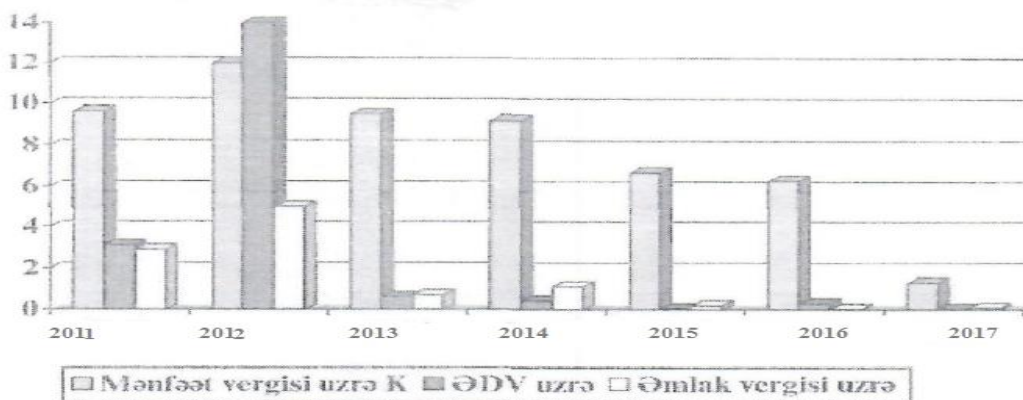
Qrafik 2. Kreditləşmə prosesi

Mənbə : Kərimov A.E., 2015: s.86

Kreditlərin verilməsi və ödənilməsi ilə əlaqədar bütün prosedurlar bankların qaydaları və şirkət – borc alanla bank arasında imzalanmış kredit müqavilələri ilə tənzimlənir. Sözügedən müqavilədə kreditləşmə obyektı, kreditin müddəti, şərtləri və verilməsi və ödənilməsi qaydası, öhdəliklərin ödənilməsi formaları, faiz dərəcələri, onların ödənilməsi üsulu, tərəflərin məsuliyyətləri, hüquqları, banka təqdim olunan sənədlərin siyahısı və dövrülyü və başqa şərtlər göstərilir. (Kərimov A.E., 2015: s.87)

Qrafik 3. Banklarda müxtəlif kreditlər üzrə K əmsalı

Mənbə: <https://www.cbar.az/>, 2017 (AR Mərkəzi Bankının rəsmi veb saytı).

1 sayılı qrafik təsvirdən də məlumdur ki, cəmi 1 il 2012-ci il çıxmaq şərtilə, qalan illərdə mülk və ƏDV üzrə K əmsalı olduqca aşağıdır. 2012-ci ildə isə kredit qurumlarının mənfəəti cəmi 0.04 milyon manat artır və buna görə də belə bir mənzərə ortaya çıxır, ƏDV və mülk vergisinin kredit qurumlarının vergiyə cəlbində və kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin effektivliyinə təsirdə mühüm rol oynamağı başqa yanaşmalarla da təsdiq olunur. Vurğulayaq ki, bank qurumları üzrə 2011-ci ildə mənfəət vergisi mənfəətin 10,7 faiz, 2012-ci ildə 7,6 faiz, 2013-cü ildə 7,5 faiz, 2014-cü ildə 157 faiz, 2015-ci ildə isə 18,5 faiz, 2016-cı ildə 31,5 faiz, 2017-ci ildə 32,7 faiz, təşkil edib. Yəni, bank qurumlarının vergi yükünün əsas ağırlığı mənfəət vergisindən ibarət olub. Beləliklə, mənfəət vergisi üzrə daxilolmaları ayrıca dəyərləndirməyə ehtiyac vardır və bu nöqteyi-nəzərdən öncə bəzi nəzəri məqamları analiz etmək məqsədəuyğundur.

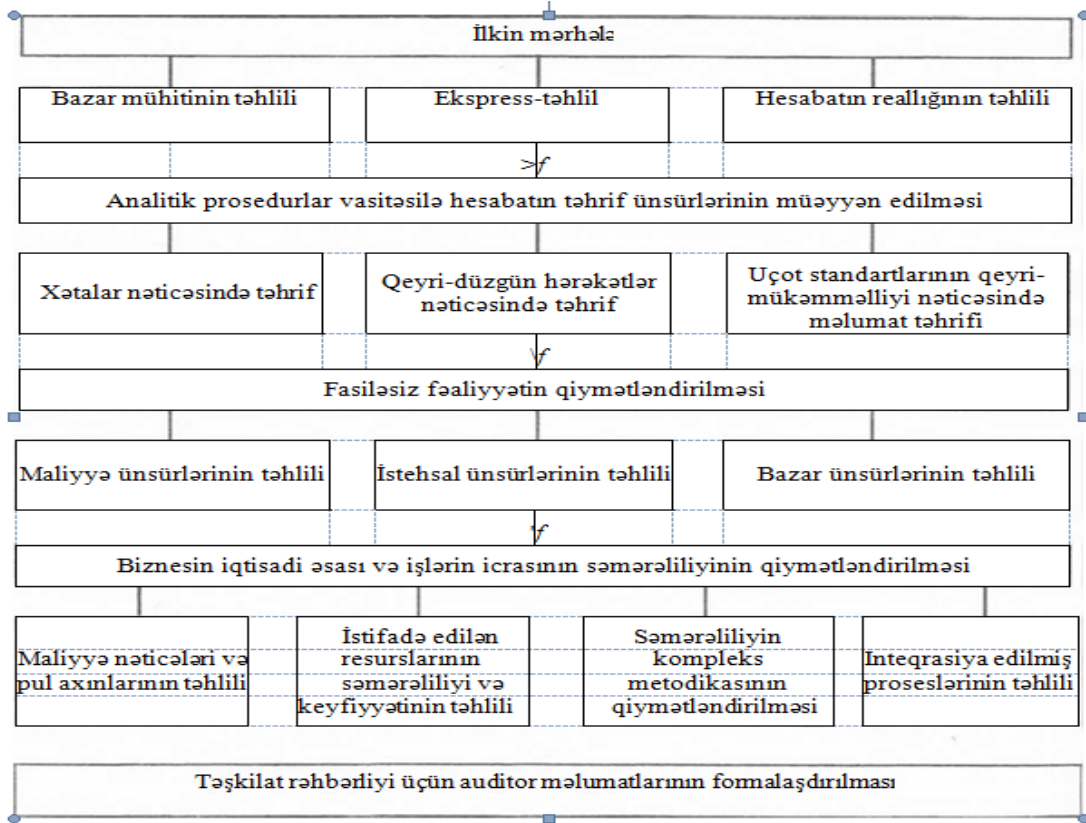
Kreditlərin auditi prosesində onun kredit istifadəçisinin məqsədi və onun kredit şərtlərinə müvafiq olması, kreditlərin zamanında və tam ödənilməsi, imzalanmış müqaviləyə müvafiq olaraq kreditə görə %-lərin ödənilməsinin və kreditə görə faizlərin maya dəyərində aid olunmasının və yaxud xalis mənfəətə hesabına ödənilməsinin, başqa şirkətlərdən ssudaların alınması və ödənilməsinin qanuniliyi və əsaslı olması, əldə edilmiş ssudalara görə %-lərin ödənilməsi üzrə xərclərin silinməsinin doğruluğu, kreditlər üzrə hesablarda sintetik və analitik uçotun aparılmasının doğruluğu və Baş kitabda, balansda və mühasibat hesabatı formalarındakı yazılışlara müvafiqliyi kimi məsələlər nəzərdən keçirilir. Kredit nağdsız hesablaşma kimi kredit müqaviləsinə uyğun olaraq malgöndərənlərin akspektləşdirilmiş hesablaşma sənədlərinin və yaxud faktiki yüklənmiş material-qiymətlilərinə, icra edilmiş işlərə və göstərilmiş xidmətlərə görə borclunun sənədlərinin ödənilməsi üçün verilir. Auditor kredit hesabına əmtəəmaterial qiymətlilərinin və xidmətlərin öncədən ödənilməsi, təsərrüfatsızlıq və ziyanların qarşılınması, sənədlərin və xarici valyutaların alınması, borclu tərəfindən öncə alınmış kreditlərin və həmin kreditlər üzrə %-lərin verilməsi hallarının olub-olmamasına nəzər salmalıdır.

2.2 Banklarda daxili auditin mövcud vəziyyəti və inkişaf imkanları

Ölkəmizdə günü-gündən təkmilləşən audit, zəruri infrastruktur sektoru kimi ictimai-iqtisadi nöqteyi-nəzərdən xüsusi mənə daşımaqdadır. Dövlət başçımızın iqtisadiyyatın tərəqqisində auditin istifadəsinin artırılması üzrə imzaladığı fərman və sərəncamlarından meydana çıxan vəzifələri icra etmək üçün auditor xidmətinin dövlət nizamlanması və onun normativ hüquqi bazasını inkişaf etdirmək, respublika ərazisində auditor xidməti bazarının hazırkı durumunu mənimsəmək, bu sektorda gedən prosesləri analiz etmək, xidmətin tərəqqi problemlərini təyin etmək və auditor xidmətinin tərəqqisi üzrə kompleks tədbirlər təşkil edilməsinə, respublika ərazisində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, sahibkarlığın tərəqqisi ilə əlaqədar keçirilən tədbirlər auditor xidmətinin olmasının modern tələblər cəhətdən təmin edilməsinə, onun tərəqqi istiqamətlərinin elmi-praktik baxımdan əsaslandırılmasına stimül verməkdədir. Bu nöqteyi-nəzərdən, auditin azad bir sahə kimi araşdırılması, onun problemlərinin mənimsənilməsi və tərəqqi istiqamətlərinin təyin edilməsi xüsusi aktuallıq ifadə edir. Dövlət başçısının imzaladığı 2004-cü il sentyabr ayının 3-ü hazırlanmış “Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Dövlət Proqramı” və bu proqramın ardı olaraq, 2007-ci il iyul ayının 28-i hazırlanmış “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya”, 2011-ci il aprel ayının 13-ü hazırlanmış məcburi auditdən yayınma hallarının aradan qaldırılması üçün «Auditor xidməti barəsində» AR Qanununa və AR-nın «İnzibati Xətalər Məcəlləsinə yenilik və əlavələr olunması haqqında», 2012-ci il sentyabr ayının 5-i hazırlanmış «Açıq Hökumətin təşviqinə aid 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı»nın və «Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə aid 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı»nın təsdiq olunması barəsində sərəncamları, 2005-ci il noyabr ayının 16-sı “AR-nın dövlət büdcəsi barəsində” və 2007-ci il may ayının 22-si “Daxili audit barəsində” AR-nın Qanununun tətbiqi barəsində sərəncamları onun aktuallığını daha da çoxaldır.

Kommersiya təşkilatlarında daxili audit fəaliyyətinin tətbiqi problemlərinin iqtisadi analizlərin mühüm mərhələləri analizi obyekt qismində sənaye təsərrüfat subyektləri vacib hesab edilib, bu əksər parametrlərə görə ölkə iqtisadiyyatının sektorlarında işləyən bank subyektləri üçün xarakterikdir (şəkil 1).

Şəkil 1. Audit fəaliyyətinin təşkili problemləri iqtisadi təhlilin mərhələləri

Mənbə: Бурцев В.В., 2014: s.124

Auditorlar Palatası tərəfindən 2000-ci il və 2007-2015-ci illərdə auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya verilmiş hüquqi və fiziki şəxslərin illər üzrə inkişaf dinamikası 4- cü cədvəldə göstərilir.

Auditor xidmətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün, beynəlxalq təcrübəyə əsasən, APŞ-nın 2008-ci il fevral ayının 4-də 190/2 sayılı qərarı ilə “AR-da auditor xidmətinin keyfiyyətinə nəzarət üzrə Əsasnamə” qəbul olunmuşdur. Əsasnaməyə müvafiq olaraq, auditin nizamlanması zamanı şəffaflığın artırılması, beynəlxalq audit normalarının tələblərinə əməl olunması, auditorların və auditor qurumlarının təqdim etdikləri xidmətin keyfiyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi üçün AR-nın Auditorlar Palatasının Keyfiyyətə nəzarət komitəsi Aərsəyə

gəlmişdir. Ancaq əksər təşkilatı məsələlərin çözülməsi nədəni ilə 2010-cu ildə Əsasnamənin tətbiqinə başlamaq qeyri-mümkün olmuş, 2011-ci ildən tətbiq olunmağa başlanmışdır.

Cədvəl 4. Azərbaycanda auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya almış hüquqi və fiziki şəxslərin sayının inkişaf dinamikası

İLLƏR	Lisenziya almış hüquqi və fiziki şəxslər	0 cümlədən:		
		Xarici auditor təşkilatlan	Yerli auditor təşkilatlan	Sərbəst auditorlar
2000	15	-	5	12
2007	34	1	14	18
2008	36	3	16	18
2009	23	-	8	15
2010	24	1	8	14
2011	24	-	8	15
2012	15	-	3	12
2013	18	2	4	13
2014	25	2	6	13
2015	31	3	13	14

Mənbə: Cədvəl Auditorlar Palatasının hesabat məlumatlarına <http://www.audit.gov.az/> əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Cədvəldən 4-dən məlumdur ki, ölkədə auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün hüquqi və fiziki kəslərin sayının dinamikasında yerli auditor qurumları üstünlük təşkil edir.

Vurğulamalıyıq ki, “AR-da audit xidmətinin keyfiyyətinə nəzarət üzrə əsasnamə” nin tələblərinə müvafiq audit yoxlamalarının təşkili ölkədə aparılan auditin keyfiyyətini modern tələblərə uyğunlaşdırmağa böyük imkanlar yarada bilər.

Cədvəl 5. Kommersiya təşkilatlarında auditor xidmətlərinin keyfiyyətinə nəzarət üzrə Auditorlar Palatasının həyata keçirdiyi yoxlamaların miqdarı

	İLLƏR						
	2007	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1. Auditor təşkilatları	36	34	34	32	36	22	37
2. Sərbəst auditorlar	5	26	32	28	34	9	1

Mənbə: Cədvəl Auditorlar Palatasının məlumatlarına <http://www.audit.gov.az/> əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Qrafik 4. 2017-ci Monitoring subyektləri tərəfindən Maliyyə Monitoringi Xidmətinə təqdim edilən əməliyyatlar barədə statistik məlumatlar

Mənbə: <http://www.fiu.az/aze/wp-content/uploads/2014/10z.jpg>, 2017

Onlar yoxlama obyektləri baxımından da fərqlənirlər. Daxili audit maliyyə hesabatını təhrif edən, ödəmə bacarığını aşağı salan, şirkətin maliyyə durumunu pisləşdirən nədənləri, təftiş isə hazırkı qanunvericiliyin pozulmasına yol verən bütün nədənləri aşkar edir.

Daxili auditin yekun sənədləri səhvlərin düzəldilməsi və müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə auditorun hesabatı və tövsiyələridir. Ancaq təftişin nəticəsi kimi, təftiş protokolu tərtib edilir və protokolda təşkilati nəticələr təyin edilir, informasiya baş idarəyə və yaxud digər səlahiyyətli idarələrə çatdırılır.

Daxiliauditdə alınan informasiya məxfiyyəti saxlanılır, təftişdə isə alınan informasiya geniş şəkildə müzakirə edilir.

Daxili auditin idarəetmə funksiyasının əsas əlaməti onun idarəetmənin bütün komponentləri ilə münasibətdə olmaqla idarəetmənin ümumi proseslərində davamlı olaraq iştirak etməsidir. İqtisadi idarəetmə komponentlərindən biri olan mühasibat uçotu daxili audit fəaliyyətinin tətbiqi üçün onu vacib məlumatlarla təmin edir. Mühasibat uçotu şirkətin bütün fəaliyyətini tam, mütəmadi, sənədlə və münasibətdə əks etdirməklə onun üzərində müntəzəm nəzarəti həyata keçirir.

Cədvəl 6. Bankların vergi ödənişlərinin strukturu və dinamikası (2014-2017-ci illər)

	2014	2015	2016	2017
Mənfəət vergisi	22545.6	56264.4	62070.5	69455
ƏDV	445.2	2043	7111.5	2433.7
Torpaq vergisi	3.4	35	5.3	12.5
Əmlak vergisi	1191.4	1344.3	1785.8	2243.5
Yol vergisi	34.2	21.3	48.8	105.7
Şair vergi daxilolmaları	15.1	8.4.....	15.1	19.7
Cəmi vergi daxilolmaları (min manat)	23132.8	58613.2	71984.1	74262.1
Mənbə: https://www.cbar.az/page-41/macroeconomic-indicators , 2017 (AR Mərkəzi Bankının rəsmi veb saytı).				

6 sayılı cədvələ görə, 2014-2017-ci illər ərzində bank sektorundan vergi daxilolmalarının həcmində artım olur. 2015-ci ildə artım 2, 5 dəfəyə, 2016-ci ildə 19,2 faiz, 4,7 faiz təşkil edib. Müqayisə üçün vurğulayaq ki, 2015-ci ildə vergi daxilolmalarının həcmi 1,7 dəfə çoxalıb. 2017-ci ildə isə 30 faizə qədər aşağı düşüb.

Banklarda daxili auditin həyata keçirilməsi prosesi maliyyə planlaşdırılması daxilində reallaşdırıla bilər. Bank qurumlarından gələcəyin maliyyə nəticələrinin və o cümlədən vergi ödənişi nəticələrinin təsvirinin tərtibi cəhdləri mövcuddurmu? Bu sualın cavablandırılması üçün kommersiya banklarındakı müşahidələr zamanı bir çox başqa sualların da cavabının konkretləşdirilməsi lazım oldu. Maliyyə və

vergi planlaşdırılması həyata keçiriləndə mühüm makroiqtisadi göstəricilərin proqnoz göstəriciləri nəzərə alınır? Rəqib bankların fəaliyyətinin artması imkanları mənimsənilmirmi? Belə sualların cavabı və maliyyə planlaşdırılması işinin nə qədər ciddi şəkildə gerçəkləşdiyini dəyərləndirmək mümkünləşir və aşağıdakı Cədvəl 7-saylı cədvəldə də qeyd edilib.

Cədvəl 7. Banklarda maliyyə və vergi proqnozlaşdırılması

	Bəli	Xeyir
Maliyyə proqnozlaşdırılması aparılırmı?	Qismən aparılır	-
Proqnozlaşdırılma aparılarkən əsas xarici faktorlar öyrənilirmi? Eyni zamanda A) makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası B) faiz dərəcələrinin mümkün tərəddütləri C) valyuta kurslarının tərəddütləri D) rəqib bankların fəaliyyət imkanları	- - - Qismən	Öyrənilmir Öyrənilmir Öyrənilmir -
Maliyyə proqnozlaşdırılması zamanı pul axınlarının diskontlaşdırılması tətbiq edilirmi?	-	Diskontlaşdırma aparılmır
Vergilərin maliyyə nəticələrinə təsiri öyrənilirmi?	Qismən	-
Vergi qanunvericiliyindəki mümkün dəyişmələr proqnozlaşdırılırmı?	Qismən	-

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunub

Müşahidələr vasitəsilə tərtib edilən cədvəlin səthi təsvirindən məlum olur ki, bank qurumlarında vergi proqnozlaşdırılması işi yaxşı görülür. Müşahidələr vergi planlaşdırılması işində də formallığın önəmli olduğunu ortaya çıxarır və bu nöqtəyi-nəzərdən verilən suallara cavablar eyni mənzərəni ortaya çıxarır.

Cədvəl 8-dən informasiyaları vergi planlaşdırılması cəhətdən də bank sahəsində korporativ normaların tətbiq səciyyəsinin yüksək olmadığını aşkara çıxarır. Ancaq qeyd edək ki, vergi nəzarətinə görə durum müəyyən qədər qənaətbəxş sayıla bilər.

Cədvəl 8. Banklarda maliyyə və vergi planlaşdırılmasının vəziyyəti

	Bəli	Xeyir
Bankda çoxillik (5 və daha çox) fəaliyyətə planlaşdırılması aparılır?	-	Aparılmır
Maliyyə planlaşdırılması zamanı hansı retrospektiv		

müddətin maliyyə nəticələrinin təhlili aparılır?		
1 illik	Aparılır	
3 illik	-	Aparılmır
5 illik və daha çox	-	Aparılmır
Planlaşdırma zamanı maliyyə əmsallarından istifadə olunurmu?	Qismən	-
Plan dövrünün pul axınlarının diskontlaşdırılması həyata keçirilirmi?	-	Pul axınları diskontlaşdırılmır
Vergiləri hansı müddətlər üçün planlaşdırılır?		
Bir il	Bir il	
Daha böyük müddətə		-
Vergi təqvimi tərtib olunurmu?	Qismən	-
Ay və ya kvartallar üzrə vergi təqvimi tərtib olunurmu?	Qismən	-
Vergi planlaşdırılmasında qanunvericiliyin tələbləri və mühasibat normaları nəzərə alınır?	Alınır	-

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunub

Müşahidələr bank qurumlarında vergilərin hesablanma dövründə səhvlər olmasını mövcud normativ protokolların doğru şəkildə tətbiq olunmamasını, normativ protokollarda müşahidə edilən yeniliklərin zamanında görülməməsi vergiyə cəlb etmə qaydalarının yavaş-yavaş pozulmasını üzə çıxarıb, məlum olur ki, bu cür xırda nöqsanlar digər mərhələlərdə də vergi hesabatlarının hazırlanması və ödəmələ mərhələsində də buraxılıb. Müşahidələrlə təyin edilib ki, çox vaxt vergi hesabatlarının göstəriciləri və ilkin sənədləşmə göstəriciləri arasında fərqlər yaranır, hesabatlarda arifmetik səhvlər olur, hesabatlar bəzən gec təqdim edilir. Bundan başqa vergi ödənişlərinin gecikdirilməsinə artıq vergilərin ödənilməsinə də rastlanır. Vergi icrası ilə bağlı bu xırda nöqsanlar vergi nəzarətinin yaxşı təşkil olunmamasından xəbər vermir. Müşahidələr vergi nəzarətinin də, xüsusi bir institutun - vergi auditinin də nisbətən gerçək səviyyədə tətbiqini müəyyən edir və aşağıdakı cədvəldə verilən sualların cavabı da bu cəhəti təsdiq edir. (Cədvəl 9)

Cədvəl 9. Banklarda vergi nəzarəti və daxili auditin mövcud vəziyyəti

	Bəli	Xeyir
Bankın gəlir və xərclərinə operativ nəzarət aparılırmı?	Aparılır	-

Plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsinə, borcların ödənilməsinə nəzarət edilirmi?	Həyata keçirilir	-
Vergi bazasının düzgün təyin edilməsinə, vergi ödənişlərinin həyata keçirilməsinə operativ nəzarət edilirmi?	Nəzarət edilir	-
Vergi nəzarəti göstəricilərindən səhmdarların istifadə imkanını mövcuddurmu?	Mövcuddur	-
Hesabat vergi göstəriciləri ilə plan vergi göstəriciləri müqayisə olunurmu?	Olunur	-
Vergi planlaşdırılması, ödənilməsi və vergi hesabatlarının hazırlanması zamanı buraxılan səhvlər təhlil edilirmi?	Qismən analiz edilir	-

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunub

Müşahidələrdən məlum olur ki, bank qurumlarının maliyyəçiləri cari vergi ödənişlərinin formasını əksər vaxt, real vergi dəyərlərinin daha gec ödənilməsi istiqaməti ilə ayırd edirlər. Yəni kredit qurumunun baza ilində 2 milyon. man. vergi ödəməsi proqnozlaşdırılırsa, təşkilat ödəməni $0,5+0,5+0,5+0,5=2,0$ formasını yox, $0,4+0,4+0,4+0,4+0,8=2,0$ formasını seçir. Bundan əvvəlki hər rübdə qənaət olunan 0,1 milyon man. məqsədyönlü istifadəsi son rübdə "itirilən" 0,3 milyon. man. çox gəlir söz verir. Daxili audtin analizi üsullarından istifadə ilə analizlər edilməyəndə, qəbul edilmiş qərarı effektiv saymaq olar. Lakin rüb ərzində xalis pul daxilolmalarının 1 milyon. man. olmasını, bu vəsaitləri aylıq 1% gəlirliliklə istifadə etməyin mümkünlüyünü qəbul etsək və vergiləri nəzərə almaqla pul axınlarını diskontlaşdırsaq qərarı doğru saymaq olmur. Ona görə ki, vergitutmanın I formasında kredit qurumunun sərəncamında qalan pulların cari dəyəri 1914,5 min man., II formada isə 1896,9 min man. bərabər olur.

Tədqiq etdiyimiz bəzi nəzəri baxışlar, bir sıra bank qurumlarında edilən müşahidələrin nəticələrini sonlandıraraq, iddia etmək olar ki, ölkə bank təşkilatları sektorunda daxili audit idarəetməsinin ciddi inkişaf etdirmələrə ehtiyacı vardır. Bu inkişaf etdirmələri, korporativ idarəetmə üsullarının tətbiqi əsasında həyata keçirilə bilər.

III FƏSİL. Daxili auditin inkişaf inkişaf prioritetləri və müəssənin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

3.1 Daxili audit xidmətinin normativ-hüquqi bazasını təkmilləşdirilməsi

AR-dakı audit fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsini həyata keçirmək üçün Ümummilli lider H.Əliyev tərəfindən imzalanmış "Auditor xidməti haqqında" 1994-cü il, sentyabr ayının 16-sə verilən 882 sayılı Qanuna əsasən; bu sektorda görülən tədbirlərin və normativ protokolların layihələrinin təşkili və AR-nın audit fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş; dövlətin, biznes müəssisələrinin və auditorların (audit təşkilatlarının) maraqlarını qorumaq; Auditor xidməti haqqında qanunvericiliyin, digər qanunvericilik və normativ aktların tələblərindən auditorların (auditor təşkilatlarının) uyğunluğunun monitorinqi AR Auditorlar Palatası tərəfindən yaradılıb.

Palatanın fəaliyyəti onun Qaydaları ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası azad maliyyə nəzarəti orqanıdır. AP-nın vacib məsuliyyəti, mülkiyyətdən asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərində dəqiq və etibarlı maliyyə və mühasibat uçotunun aparılması, eləcə də mövcud qanunvericiliyə əsasən, tərəqqisi və fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün tədbirlərin görülməsi üçün ölkə daxilində audit fəaliyyəti təşkil etməkdir. AP bir sıra funksiyalar icra edir:

AR-da auditor xidməti göstərir və tənzimləyir;

AR-nın ərazisində müstəqil auditorlar və audit qurumlarına lisenziyalar verir, onların fəaliyyətini və auditor təşkilatlarının nizamnamələrinin "Audit xidməti haqqında" AR Qanununa uyğunluğunu nəzərə alır;

- müstəqil auditorların və auditor qurumlarının uçotunu həyata keçirir;
- auditi həyata keçirmək hüququ verən lisenziyanın verilməsi üçün imtahan verilməsi qaydalarını hazırlayır və təsdiqləyir;
- imtahan komissiyasının tərkibini və tərkibini hazırlayır və təsdiq edir ki, audit fəaliyyətini həyata keçirmək hüququ verən lisenziyanın verilməsi üçün imtahan ödənişini müəyyən edir;
- təsərrüfat subyektlərinin maliyyə və uçot hesabatları üzrə Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin müvafiq tələblərini nəzərə alaraq, auditin

geri çağırılması formalarını, müstəqil auditorların və sinif qurumlarının işlərinə dair müxtəlif hesabatlar formalarını hazırlayır və təsdiqləyir;

➤ audit praktikasını və mövcud qanunvericiliyin ümumiləşdirilməsi məsələlərinin tətbiqi ilə bağlı müstəqil auditorlar və auditor təşkilatları ilə məsləhətləşmələr aparır, audit xidmətinin tərəqqisi və inkişaf etdirilməsi üçün təkliflər irəli sürür və onların icrasına nəzarət edir;

➤ auditin aparılması üçün təlimat, tövsiyə və təlimat hazırlayır

➤ Audit xidmətinin göstərilmə üsulları və metodları ilə bağlı nizamnamə sənədləri hazırlayır, ölkədaxili və dövlətlərarası təcrübələrin davamlı tədqiq edilməsi üzrə müvafiq tövsiyələr verir;

➤ Respublikanın qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq, peşəkar funksiyaların qeyri-kafi olması ilə əlaqədar müştərilərin müstəqil auditorlar və auditor qurumları ilə bağlı tələblərinin təmin edilməsi;

➤ müstəqil auditorların və audit təşkilatlarının hüquq və qanuni mənafeələrinin müdafiəsi üçün uyğun tədbirlər görür;

➤ müstəqil auditorun, auditor təşkilatının, müstəqil xarici auditorun və təşkilatının filial və / və ya nümayəndəliyinin "Audit xidməti haqqında" AR Qanununa uyğun olaraq maliyyə və biznes fəaliyyətinə uyğunluğunu yoxlayır və onların işlərini nəzarət edir;

➤ təsərrüfat subyektlərinin özəlləşdirmə və ya digər məqsədlər üçün əmlakın qiymətləndirilməsinin etibarlılığına dair auditor hesabatları verir;

➤ öz səlahiyyətləri pul vəsaitlərinin və ya Cinayət yolu və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə əldə digər əmlakın leqallaşdırılmasına qarşı nəzarət orqanlarının funksiyalarını həyata keçirir. ("Auditor xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1994)

Ölkədəki audit xidmətinin dövlət tənzimlənməsini təşkil etmək məqsədilə yaradılan Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası müvafiq qanun layihələrini hazırlayır, bu sahədə və Azərbaycan Respublikasında audit xidmətinin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə, dövlətin, təsərrüfat subyektlərinin və auditorların

maraqlarını müdafiə edən tədbirlər sistemini hazırlayır. Auditorların öz fəaliyyətlərində qanunvericiliyin və normativ aktların tələblərindən asılı olaraq tələblərinə uyğunluğunun yoxlanılması 1996-cı il aprelin 5-dən etibarən qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının Audit Xidməti haqqında Qanunu üzrə yoxlanılır. Audit Palatası öz fəaliyyətində "Audit Xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, "Azərbaycan Respublikasının Audit Palatası haqqında Əsasnamə" və digər müvafiq normativ aktları rəhbər tutur. Auditorlar Palatasının əsas vəzifəsi, bütün təsərrüfat subyektlərində mülkiyyət hüququndan asılı olmayaraq dəqiq və etibarlı maliyyə və mühasibat mühasibatlığının təmin edilməsi və mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq fəaliyyətinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün Audit Xidmətinin ölkədə təşkil edilməsidir.

Azərbaycan Auditorlar Palatasının Şurasının qərarlarına uyğunluğunu təmin etmək məqsədi ilə, Beynəlxalq Audit Standartlarına üzvlük öhdəliklərinin, Professional Mühasiblərin Etikasına Kodeksinin, Palatanın üzvü olan Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının (IFAC), Azərbaycan Respublikasının Audit Xidməti haqqında Qanununun Auditor xidmətinin keyfiyyətinə nəzarət ", " Audi Keyfiyyətə Nəzarət Qaydaları "na uyğun olaraq həyata keçirilir Orsk Azərbaycan Respublikasında xidmət "və" Auditorlar Palatası Keyfiyyətə Nəzarət Şurasının Azərbaycan Respublikasının Əsasnamə "Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının Şurasının qərarı ilə təsdiq edilmişdir. 2015-ci il üçün Keyfiyyətə Nəzarət Komitəsinin fəaliyyət planı təsdiq olunmuş və təsdiq edilmiş normativ sənədlərə və Auditorlar Palatasının 2015-2017-ci illər üçün nəzərdə tutulmuş planlarına müvafiq olaraq həyata keçirilməsinə təqdim edilmişdir. 2015-ci ilin hesabat ilində Keyfiyyətə Nəzarət Komitəsi öz fəaliyyətlərini aşağıdakı dörd istiqamətdə qurmuşdur:

İcraçı Auditorlar Palatasına həvalə edilmiş " Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan audit xidmətlərinin inkişaf konsepsiyasında " (2012-2020) nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsində iştirak etmək, 2012-2015-ci illər üzrə Milli

Korrupsiyaya Qarşı Mübarizə Tədbirləri Planına əsasən hazırlanmış; Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının (IFAC) üzvlük auditorlarının Auditorlar Palatasına üzvlük tələblərini yerinə yetirməsi üçün auditorlara Beynəlxalq Audit Standartlarında baş verən dəyişikliklər barədə məlumat vermək və əyani vəsaitlərin göstərilməsini təşkil etmək işində iştirak etmək;

Audit təşkilatlarının və müstəqil auditorların özləri tərəfindən audit xidmətlərinin göstərilməsi ilə əlaqədar olaraq Keyfiyyət Nəzarət Komitəsinin qəbul etdiyi ərizələrin və şikayətlərin nəzərdən keçirilməsi; auditor təşkilatları və müstəqil auditorlar tərəfindən aparılan yoxlamaların keyfiyyət nəzarətinin təşkili. ("Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin keyfiyyətinə nəzarət üzrə Qaydalar" ın və "Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının Keyfiyyət nəzarət Komitəsinin Əsasnaməsi", 11 oktyabr 2013-cü il)

Audit xidmətinin keyfiyyətinin daha yaxşı təşkil edilməsini təmin etmək və Auditorlar Palatasının struktur vahidləri arasında 2015-ci il 1 sentyabr tarixli 1/28 sayılı "Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında" sərəncam əsasında 13 beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla, Auditorlar Palatasının tərkibi müstəqil bir "Audit Keyfiyyəti Nəzarət" şöbəsi yaradılıb. Eyni zamanda, bu sahədə nəzarəti və tənzimləmə təşviqini yaxşılaşdırmaq üçün, 2015-ci il avqustun 11-də 265/5 sayılı Qərar əsasında Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının Şurasının nəzdində fəaliyyət göstərən Keyfiyyət Nəzarət Komitəsinin yeni sədri Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının Şurası seçilib. Audit xidmətlərinin keyfiyyətinin monitorinqi və Auditorlar Palatasının fəaliyyət planının 3.1-ci bəndini tətbiq etmək üçün yaxın zamanda hazırlanmış bir fəaliyyət planına uyğun olaraq 2015-2017 "Audit keyfiyyətinin yoxlanılması üzrə auditlərin keçirilməsi və Üzv Öhdəliklərinə dair Tələblər (SMO) № 1 IFAC" na uyğun olaraq təsdiq edilmiş bir plana əsasən audit yoxlamalarının hazırlanması, iki audit təşkilatı tərəfindən həyata keçirilən yoxlamalar keyfiyyətinin yoxlanılması. ("Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında" Sərəncam 2015-ci il)

Təftiş nəticələrinə uyğun olaraq müvafiq təlimatlar verilmişdir. Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestrinin çıxarışlarına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi yoxlama dayandırılmasına və Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının sədrinin müvafiq tapşırıqlarına əsasən, 8 müstəqil auditorun və 4 auditor təşkilatının maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətini təsdiqləyib. Audit Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının Şurasının 2 iyul 2011-ci il tarixli 220/5 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş "Auditorlar və Audit Təşkilatlarının Auditləri haqqında" metodik göstərişlər əsasında həyata keçirilmişdir. Həyata keçirilən işlər nəticəsində Palata hazırlanmış və Palatanın rəhbərliyinə "Audit təşkilatlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin auditi və müstəqil auditorlar və auditor rəyləri" təqdim edilmişdir. Bu qərar Auditorlar Palatasının Şurasının iclasında müzakirə olundu və 2015-ci il 4 dekabr tarixli 270/2 sayılı qərarı qəbul edildi.

Beynəlxalq tələblərə uyğun olaraq Azərbaycanda fəaliyyət göstərən auditor heyəti kadrlarının hazırlanması, onların peşəkar səviyyəsinin artırılması və artırılması məsələləri Palatanın vacib fəaliyyətlərindən biridir. Auditorun adı almaq üçün imtahan keçirilməsi 2015 və 2016-cı ilin birinci rübündə lisenziyanın müddəti başa çatdıqdan sonra müvafiq işlərin təşkili planı təsdiq edilmişdir. Bu cədvəl əsasında, audit fəaliyyətinin aparılması üçün lisenziyanın müddəti başa çatdıqdan sonra auditorun adını almaq üçün iki mərhələli imtahanlar keçirilmişdir. Ümumilikdə, 2015-ci ildə auditorun adı və auditorlar üçün keçirilmiş imtahanlarda, lisenziyası sona çatdı, 18 nəfər iştirak etdi, onlardan 10 nəfər iştirak etdi, 8-i isə uğurlu nəticə verdi. Auditorlar üçün qabaqcıl təlim kurslarının keçirilməsi, təhsilin və uzunmüddətli peşə proqramlarında beynəlxalq ən yaxşı təcrübələri nəzərə alaraq, Palatanın Şurasının iclasında müzakirə edilmiş, 2015-ci ildə auditorların qabaqcıl təlim kursları üzrə qruplar üzrə tədris planını, cədvəlini və auditorların siyahısını təsdiq etmişdir. Təsdiq olunmuş proqram və cədvəl əsasında 2015-ci il sentyabrın 1-dən sentyabrın 30-dək qruplar I, II, oktyabrın 5-dən oktyabrın 30-dək III, IV və V qrupları üzrə təlim kursları keçirilmişdir. Kursun

sonunda, 3 Oktyabr və 31 Oktyabr 2015 tarixlərində imtahanlar keçirildi. İmtahanda 142 nəfər iştirak edib, 21 nəfər iştirak etməyib, qaydaların pozulması üçün heç bir məhbus olmadı, 115 nəfər imtahanı müvəffəqiyyətlə keçdi, 27 nəfər isə müvəffəqiyyətli bir bal topladı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə həyata keçirilmiş daxili audit xidmətinin daxili audit xidmətinin təşkili və həyata keçirilməsi üçün hüquqi çərçivəni, daxili auditorların hüquq və öhdəliklərini müəyyən edən "İqtisadi Təşəbbüslərin İdarə Edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə daxili audit kurslarının keçirilməsi Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının və B institutunun daxili auditorlarını hazırlamaq məqsədilə 29 iyun 2007-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir 2014-cü il oktyabrın 19-dan noyabrın 19-dək müraciət edən 14 nəfər üçün aprelin 1-dən mayın 1-dək Azərbaycan Respublikasının Daxili Auditorları, müraciət edən 6 nəfər üçün 20 nəfər üçün təsdiq olunmuş "Daxili Auditin əsasları" Kurs iştirakçıları tələbələrin sertifikatlarına layiq görülmüşlər. Auditorlar və auditor köməkçiləri üçün qabaqcıl təlim kurslarının təşkili Auditorlar Palatasının iş planına uyğun olaraq "Auditin əsasları" mövzusunda təlim kursu hazırlanmış və təsdiq edilmişdir. Bu proqrama əsasən, təşkilatlarda çalışan mütəxəssislər üçün qabaqcıl təlim kurslarına qatılmaqla əlaqədar bütün audit təşkilatlarının rəhbərlərinə məktublar göndərilmiş, 2015-ci il mayın 26-dan mayın 26-na qədər 2 35 audit təşkilatından müraciət edən işçilər kursun sonunda sertifikatlara layiq görülmüşlər. Auditorlar Palatasının 2015-ci ilədək təşkil etdiyi seminarlar, simpoziumlar və tədbirlər Audit üzrə Beynəlxalq Standartların tətbiqi ilə bağlı 2015-ci il üçün seminarların keçirilməsi Proqramın təbiətinin ölkə Prezidentinin tapşırıqlarına əsasən, müstəqil maliyyə nəzarəti sahəsində mütərəqqi beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi istiqamətində aparılan fəaliyyətlərə uyğun olaraq ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, Palata tərəfindən qəbul edilən üzvlük öhdəlikləri ilə Beynəlxalq Auditorlar Federasiyasına (IFAC) auditorlar 2015-2017-ci illər üzrə Auditorlar Palatasının

fəaliyyəti ilə bağlı "Beynəlxalq audit standartlarının tətbiqi ilə bağlı seminarlar keçirilməsi" maddəsi ilə, auditor xidmətinin ölkəmizdə beynəlxalq audit standartlarına uyğunluğunun vacibliyini vurğulamışlar. Bu məqsədə nail olmaq üçün, 2015-ci ildə Auditorlar Palatasının üzvləri üçün IFAC tərəfindən təsdiq edilmiş Beynəlxalq Audit Standartlarının şərhinə dair 19 seminar keçirilmişdir. 23 yanvar 2015-ci il tarixli 2421 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş və Azərbaycan Respublikasında Audit Xidmətinin İnkişaf Konsepsiyası ilə təsdiq edilmiş korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə 2012-2015-ci illər üzrə Milli Fəaliyyət Planının 13.2-ci bəndinə əsasən, 23 yanvar 2015- 2012-2020-ci illər) Auditin hüquqi bazasını təkmilləşdirmək məqsədilə Auditorlar Palatası tərəfindən hazırlanmış "Audit haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun layihəsini müzakirə etmək üçün dəyirmi masa keçirilmişdir. İctimaiyyətin maraq dairəsi qanun layihəsinin müzakirəsinə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə, Vergilər, İqtisadiyyat və Sənaye nazirliklərinin, Mərkəzi Bankın, Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin, Sahibkarlar Konfederasiyasının, Dövlət İqtisad Universitetinin və auditor təşkilatlarının nümayəndələri iştirak etdilər. 17 mart 2015-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının və Azərbaycan Turizm və İdarəetmə Universitetinin birgə təşkilati dəstəyi ilə "Audit fəaliyyətini və Azərbaycanda bu sahədə təlimlərin keçirilməsini tələb edir ".

2015-ci il aprelin 30-da Ulu Öndərin anadan olmasının 92 illiyinə həsr olunmuş" Korrupsiyaya qarşı mübarizə və pulların yuyulması ilə mübarizə sahəsində qarşıda duran çətinliklər və onların həll yolları "mövzusunda konfrans keçirilmişdir. Konfrans Azərbaycan Respublikası Baş prokuroru yanında Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Baş İdarənin və Maliyyə Monitorinqi Xidmətinin birgə təşkilati dəstəyi ilə keçirilib. "Korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq standartların rolu və əhəmiyyəti", "Auditin hazırki vəziyyəti və onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması yolları", "Korrupsiyanın azaldılmasında daxili auditin rolu və əhəmiyyəti: vəzifələri və vəzifələri", " Təcrübədə korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirləri" beynəlxalq audit ", " Auditin

qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi zərurəti "mövzularında müzakirələr aparılıb. 30 iyun 2015-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasında hesabatın müzakirəsi üçün dəyirmi masa keçirilmişdir audiddən kənarlaşdırılması üçün inzibati məsuliyyətin tətbiqi ilə əlaqədar tədbirlər görülməsi barədə danışılırdı. Tədbirdə Auditorlar Palatasının üzvləri və işçiləri, Palatanın Müşahidə Şurasının sədrləri iştirak ediblər."İqtisadiyyat" qəzeti "dəyirmi masa" nın nəticələri barədə məlumat verib. Auditorlar Palatası auditoriya sahəsində qabaqcıl inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini öyrənmək və tətbiq etmək, eləcə də beynəlxalq audit prinsipinə əsasən ölkədə audit keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını təmin etmək üçün müvafiq tədbirlər sisteminin inkişafına xüsusi diqqət yetirir. 2015-ci il ərzində Auditorlar Palatasının işçiləri və üzvləri tərəfindən keçirilən beynəlxalq tədbirlər böyük maraqla qarşılanırdı.

- 27-28 aprel 2015-ci il tarixlərində "Audit Standartları üzrə Eksperimental Cəmiyyətin Avropa Birliyinin tələblərinə uyğun mühasibat uçotu və audit qanunvericiliyinin modernləşdirilməsi və ən optimal dünya təcrübəsinin mübadiləsi" elmi və metodoloji məsələlərin müzakirə edildiyi konfransda auditorlar Palatası sədrinin müşaviri Nəcəf Talibov, Beynəlxalq mühasibat uçotu Standartları sədri Namiq Abbaslı və əvəzedicilər, Beynəlxalq standartlar komitəsinin sədri Elnur Qurbanov iştirak etmişdir.

- 5 may 2015-ci il tarixində Lamiyanın Auditorlar Palatası Şurasında Beynəlxalq Əlaqələr Komitəsinin sədri Bayramova ACCA (Certified Accountants Assosiasiyası) və ecoDA (Avropa İdarəetmə Assosiasiyaları Konfederasiyası) birgə təşkilati dəstəyi ilə Brüsseldə keçirilən korporativ idarəetmə tədbirində iştirak etmişdir .

- 2015-ci il iyunun 1-də AR Auditorlar Palatasının sədri, iqtisad elmləri doktoru, professor V.Novruzov və Baş Qərargah rəisi Qaşam Bayramov VII Beynəlxalq "ATOMEKSPO 2015" Forumu çərçivəsində "Daxili nəzarət aydınlıqda" mövzusunda dəyirmi masada iştirak etdi. Rusiya Federasiyasının paytaxtı Moskvada daxili Nəzarət rəhbəri və audit moderatorluğu ilə "dəyirmi

masa" zamanı Dövlət Korporasiyasının " Rosatom "- Başmüfettişi Aleksandr Loktev və "Rosatom" nəzarət və yoxlama fəaliyyəti Departamentinin direktoru"- İqor Igin , Auditorlar Palatasının prezidenti, professor Novruzov Azərbaycanda daxili nəzarət və audit mövzusunda ətraflı çıxış etdi. 18-ci Auditorlar Palatasının, əsasən Rusiya Federasiyasının nümayəndələri və xaricdən Azərbaycana əlavə olaraq, Macarıstanın Auditorlar Palatasının nümayəndələri iştirak etmişlər.

- 2015-ci il 25-26 iyun tarixlərində nümayəndə heyəti, Auditorlar Palatasının sədri, professor Vahid Novruzov , Lissabonda keçirilən Avropa Mühasiblər və Auditorlar Federasiyasının (EFAA) illik ümumi yığıncağında və EFAA və Portuqaliya Sertifikatlaşdırılmış Mühasiblər Assosiasiyası (OTOC) tərəfindən Qlobal İqtisadi Böhranın və onun Ləğv edilməsi mövzusunda birgə təşkil etdiyi beynəlxalq konfransda iştirak etmişdir.

- 21-22 sentyabr tarixlərində Auditorlar Palatasının sədri, professor Vahid Novruzovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti "Mühasibat uçotu və audit sahəsində ən yaxşı təcrübələrin və sertifikatlaşdırmanın tədqiqi" haqqında beynəlxalq konfransda iştirak etmişdir. Gürcüstanın paytaxtı Tbilisidə keçirilən beynəlxalq təcrübə üçün "Gürcüstanın qabaqcıl beynəlxalq təcrübəsi", Gürcüstanın Mühasibləri, Auditorlar və Maliyyə Menecerləri Federasiyasının təşkilatçılığı ilə 10 ölkənin (Fransa, Almaniya, Avstraliya, Çernoqoriya, Rusiya, Polşa, Ukrayna , Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova), "Audit sahəsindəki sertifikatlaşdırmada Azərbaycanın təcrübəsi haqqında" mövzusunda təqdimatın böyük maraqla qarşılandığı konfransda geniş müzakirələr aparıldı.

- 11-12 noyabr tarixlərində Auditorlar Palatası Şurasının Beynəlxalq Əlaqələr Komitəsinin sədri Lamia Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının (IFAC) Sinqapur şəhərində keçirilmiş Şuranın iclasında iştirak etmişdir.

- 18 noyabr 2015-ci ildə Auditorlar Palatasının üzvü, müstəqil auditor Rəqim Əlizadə Belçikanın paytaxtı Brüssel şəhərində CCAB (Mühasibat Təşkilatları üzrə Müşavirət Komitəsi) təşkilatının dəstəyi ilə təşkil edilmiş "Para yuyulması və terrorizmə qarşı mübarizə: maliyyə işçiləri və mühasiblərin rolu" mövzusunda

keçirilən tədbirdə iştirak etmişdir. 2015-ci ildə Audit Palatasının təşkil etdiyi beynəlxalq tədbirlər və görüşlərdə ölkəmizin adından oxunan təqdimatlar böyük maraqla qarşılanırdı.

- 13 fevral 2015-ci il tarixində Auditorlar Palatasında Ukraynanın, Qafqaz və Baltikyanı ölkələrin Böyük Britaniyadakı Chartered Sertifikatlı Mühasiblər Assosiasiyasının nümayəndəsi Natalya Vovçukla görüş keçirilmişdir . ACCA-nin Azərbaycanda Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının (IFAC) nümayəndəsi olan Auditorlar Palatası ilə görüşündə səmərəli əməkdaşlığı davam etdirmək və gələcək inkişaf perspektivlərini davam etdirmək, habelə IFAC-a verilən üzvlük öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün 19 işgüzar görüş keçirildi.

- 2015-ci il oktyabrın 8-də V Beynəlxalq Mühasiblər və Auditorlar Forumu "Qloballaşma kontekstində mühasibat və audit: mərhələlər, tendensiyalar və inkişaf perspektivləri" mövzusunda keçirildi. Forum təşkilatının əsas məqsədi maliyyə resurslarından səmərəli istifadə, qloballaşmış dünya iqtisadiyyatının mövcud vəziyyəti , idarəetmə sistemində və ümumilikdə sosial və iqtisadi həyatda şəffaflığın artırılması, təhlil edilməsi, mövcud problemlər, beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla müvafiq institusional mexanizmlərin istiqamətini aydınlaşdırmaq, bu sahədə beynəlxalq standartların tətbiq edilməsi, təhsil və beynəlxalq əməkdaşlıq üzrə real nəticələr əldə etməkdir. Hesabat ilində peşəkar etika üzrə Audit Komitəsi, Keyfiyyətə Nəzarət Komitəsi, Hüquq və Hüquq Komitəsi, Beynəlxalq Standartlar Komitəsi, Mübahisələr və Apelyasiya Komitəsi, İnformasiya və Mətbuat Komitəsi, Hökumətlə Əlaqələr Komitəsi və İctimaiyyət, beynəlxalq əlaqələr, Milli Audit Dəstəkləmə Komitəsi, Auditorlar və mütəxəssislər Peşəkar İnkişaf Komitəsi, Metodik Komitə, Auditorlar Palatasının Gənclər Komitəsi və Üzvlük Komitəsi fəaliyyətlərini Palatanın Şurasının müvafiq qərarları ilə təsdiq edilmiş Əsasnamə və fəaliyyət planları əsasında həyata keçirmişdir. Auditorlar Palatasının Şurasının Audit komitələri 2015-ci il üçün fəaliyyət hesabatları və 2016-cı ilədək Palata üçün planlar təqdim ediblər. Komitələrin bu

hesabatları və fəaliyyət planları Auditorlar Palatasının Şurasında müzakirə olundu və onlara əsasən qərarlar qəbul edildi .

Korporativ idarəetmənin səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas vəzifələrindən biri xidmət qurumları subyektlərinin fəaliyyətini məlumat aydınlığı ilə təmin edən mühitin qurulması və menecmentin məlumatı, başqa sözlə desək mümkün itkilərə yaradacaq hadisələrin gerçəkliyindən ibarət haqda məlumatı toplamaq imkanlarının yaradılmasıdır. Ancaq bu cür şəraitin olması mülkiyyətçilərə, əmanətçilərə və investora maliyyə vəsaitlərinin qoyuluşu zamanı əminlik, müəssisənin menecmentinə isə riskləri idarə etmək imkanı verə bilər. Başqa sözlə desək, xidmət müəssisələrinin öz məqsədlərinə çatmasına negativ təsir göstərə bilən hadisələrin üzə çıxarılması, təhlil edilməsi və bu haqda xəbərdarlıq olunması üçün tədbirlər həyata keçirmək imkanı verir.

İdarəetmənin belə vəzifələrin icrasına köməklik göstərilməsi üçün lazım olan vasitə müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti üzərində nəzarətdir. Ancaq daxili nəzarət, eyni zamanda da onun növlərindən biri olan və riskyönlü yanaşma üzrə yaradılmış daxili audit təşkilatının fəaliyyəti haqda məlumatı, təşkilatın fəaliyyətinə neqativ təsir göstərəcək situasiyaları qabaqcadan görməyə imkan verən informasiyaları təqdim edə bilər.(Kərimov A.E., 2015: s.87)

Sözgedən funksiyaların icra olunması üçün daxili auditin özü auditin bu vacib növünün təsirli hüquqi- təşkilatı təməlinin yaradılmasına şərait yarada bilən bütün vacib, o cümlədən keyfiyyətli normativlərlə təminatına sahib olmalıdır. Vurğulanmalıyıq ki, postsovet məkanında birinci dəfə AR-da “Daxili audit haqda” Qanun və bəzi normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir.

«Daxili audit haqda» AR Qanunu-ndan başqa, bəzi başqa qanunvericilik protokollarında da daxili auditlə bağlı müxtəlif müddəalar öz hüquqi əksini tapmışdır. Buna görə də, «Banklar haqda AR-nın 2004-cü il yanvar ayının 16-ı qəbul edilən Qanunu xüsusi vurğulanmalıdır.

«AR Mərkəzi Bankı haqqında» AR-nın 2004-cü il dekabr ayının 10-da qəbul etdiyi Qanununa da daxili auditlə əlaqədar maddə əlavə olunmuşdur. Qanuna görə, daxili audit bölməsi MB-ın mərkəzi aparatına daxil olur və aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- MB üzrə risklərin idarə olunması sektorunda nəzarət mexanizmlərinin və adekvat prosedurların vəziyyətini qiymətləndirir, onların hər zaman tətbiq olunmasına nəzarət edir;

- qanunvericiliyə əməl olunması üçün MB-ın struktur bölmələrinin auditini gerçəkləşdirir;

- audit zamanı müəyyən edilən çatışmazlıqların yox edilməsi, o cümlədən hesabat və uçot, daimi nəzarət mexanizmləri və əməliyyatları haqqında MB-ın struktur bölmələrinə və İdarə Heyətinə məsləhətlər verir;

- MB-ın İdarə Heyətinin müəyyən etdiyi digər səlahiyyətləri icra edir.

20-ci maddəyə əsasən, MB-ın mərkəzi aparatına məxsus bütün qurumları və struktur bölmələri kimi, daxili audit bölməsi də İdarə Heyəti tərəfindən təsdiq olunmuş əsasnaməsinə müvafiq olaraq mövcud olur.

AR-da daxili auditin normativ-huquqi bazasının təməlini baş idarələr səviyyəsində qəbul olunmuş və adətən Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət qeydiyyatına alınmış sənədlər əhatə edir.

Bu sıradan AMB İdarə Heyətinin 1999-cu il dekabr ayının 29-u verilən 12 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Banklarda daxili audit daxili və nəzarətin təşkil olunması Qaydaları» vurğulamaq mümkündür. Bu «Qaydalar» banklarda daxili audit xidmətinin təşkilini tələb edir, o cümlədən daxili auditin «bank aktivlərinin təhlükəsizliyinə zəmanət verən müvafiq nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını, bankın nəzarətedici orqanlara, ictimaiyyətə və səhmdarlara verdiyi dövrü hesabatların dürüstlüyünü, bütövlüyünü və konkretliyini təsdiq etmək» kimi məqsəd daşdığı göstərir: «Qaydalarıda banklarda təşkilati strukturun yaradılması, uçot prinsipləri və qaydaları, fiziki baxımdan aktivlərin qorunması əməliyyatları, daxili auditin vəzifə və məqsədləri, daxili audit xidməti

çalışanlarının hüquqları, bankların başqa əməkdaşlarının daxili audit xidmətilə əlaqələri, daxili audit funksiyasının ən aşağı normaları və s. açıqlanmışdır.

Şübhəsiz ki, AR-da daxili auditin normativ-hüquqi bazasının əsas mənbələrindən birisi də daxili audit işini qaydaya salan dövlətlərarası sənədlərdir. Bu sənədlər arasında Daxili Auditin Peşə Təcrübəsi üzrə Dövlətlərarası dərəcəli Standartlar və Daxili Auditorlar İnstitutunun Etika Məcəlləsi xüsusi yer tutur. (Novruzov V.T., 2014: s.4)

Bununla belə, qazanılmış təcrübəni və formalaşmış ənənələri əsas götürərək, qeyd etmək olar ki, bu gün AR-da daxili auditin indiki normativ hüquqi bazası üzrə təşkilat və müəssisələrdə daxili nəzarət etmənin müasir sisteminin tərəqqisi üçün obyektiv şərait qurulmuşdur.

Bundan başqa, daxili auditin effektiv normativ bazasının yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün hələ çox işlər görülməlidir. Daxili auditin hüquqi-normativ sənədlərlə qaydaya salınması vəziyyətinin təhlili, daxili audit məsələlərinin mahiyyəti, onun təşkil edilməsi və müəyyən edilməsi günümüzdə fəaliyyətin uyğun istiqamətində qaydaya salmanın səviyyəsinin kifayət qədər olmadığını təsdiq edir.

Xidmət sahəsinin müvafiq təşkilati-hüquqi formalarının yaradılması haqda qanunlarda bir neçə maddə təftiş komissiyalarının fəaliyyətinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Ancaq bu, orqanların fəaliyyətinin vahid prinsiplər üzrə yaardıldığını söyləməyə imkan vermir. Daxili nəzarət orqanları barəsində qanunvericilikdə, praktik olaraq heç nə deyilmir.

“Auditor xidməti haqqında” AR-nın 1994 - cü il sentyabr ayının 16-sı verilən 882 nömrəli Qanunu ancaq “audit” və “auditor xidməti” kimi məfhumların ümumi tərifini əks etdirir. Bu Qanunun mahiyyəti təsərrüfat subyektlərində həyata keçirilən mühasibat uçotunun konkret şəkildə həyata keçirilməsinin, maliyyə və mühasibat hesabatlarının müstəqil şəkildə yoxlanılması kimi şərh edilir.

Bu Qanunda daxili audit haqqında heç bir xatırlatma yoxdur, nəticədə bu da ciddi qüsurlar yaradır. Halbuki məhz bu Qanunda auditin formalan müəyyən edilməli və xarici, o cümlədən daxili auditin məqsəd və təyinatı qeyd edilməliydi.

Təsərrüfatdaxili nəzarət istənilən müəssisədə təşkil olunur, ancaq sahibkarlıq fəaliyyətinin normativ bazasında təsərrüfatdaxili nəzarət, daxili audit məfhumları kimi, o cümlədən onların uyğun komponentləri anlayışları mövcud deyildir. Nəticədə daxili auditin praktik tətbiqi inzibati və mühasibat, təsərrüfatdaxili nəzarəti, təftiş komissiyasının fəaliyyəti və s. ilə bərabərləşdirilir.

Sadalanarlardan nəticə çıxararaq xidmət subyektlərində daxili nəzarətin və auditin maliyyə-hüquqi tənzimlənməsi ilə əlaqədar tərəfimdən aparılan təhlilin gedişində müəyyən edilmiş aşağıdakı qüsurları vurğulamaq mümkündür:

1. Xidmət daxili maliyyə nəzarəti və daxili audit məfhumu, onun mahiyyəti qanunlar ("Daxili audit haqqında" Qanunu nəzərə almadan) səviyyəsində təsbit edilməmişdir;

2. Daxili auditin təşkil edilməsi və onunla əlaqədar baş verən prosesləri tənzimləyən peşə standartları yoxdur.

3. Təftiş komissiyaları təsərrüfat subyektinin icra orqanına hesabat vermir və epizodik işlərə yönəlir və maliyyə pozuntularının profilaktikası və əngəllənməsi kimi məsələləri həll etməyə şərait yaradır.

4. İstiqrazları fond bazasında dövriyyədə olan təsərrüfat subyektlərində daxili nəzarətin təşkil edilməsi ilə əlaqədar konkret tələblər yoxdur. Aktual nonnativ sənədlərdə bu subyektlərdə ixtisaslaşdırılmış daxili nəzarət xidmətlərinin göstərilməsinin vacibliyi haqda göstəriş vardır, ancaq onun yaradılması və fəaliyyəti ilə əlaqədar xüsusiyyətlər müəyyən qaydaya tabe olunmur.

Hesab edirəm ki, daxili auditin normativ və təşkilati-hüquqi bazasının inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi vacibdir:

◆ daxili auditin tənzimlənməsi ilə əlaqədar AR-nın və dünyanın qanunvericilik və normativ sənədlərinin müqayisəli şəkildə təhlilini həyata keçirmək və bu prosesin peşəkar təşkilatlarla, bir sıra dövlətlərlə tənzimlənməsi meylini müəyyən etmək.

◆ riskyönlü daxili audit sisteminin sahibkarlıq subyektlərinin korporativ idarəetmə sistemə inteqrasiya olunması üçün metodik təminatı tərtib etmək. Buraya riskyönlü yanaşmanın tətbiq edilməsi ilə daxili auditin həyata keçirilməsi planının tərtib olunması və riskyönlü daxili auditin tətbiq edilməsi ilə təşkilatların əsas biznes prosesləri üzrə yoxlamaların həyata keçirilməsi metodikalarının tərtib olunması.

Xidmətdaxili maliyyə nəzarətinin hüquqi nöqteyi-nəzərdən qaydaya salınması problemi təsərrüfat subyektlərində nəzarətin və idarəetmənin yaradılması mövzusunda iqtisadi müstəqilliyi ilə daxili nəzarət və audit prosesləri və əməliyyatlarının normativ hüquqi tənzimlənməsinin vacibliyi arasında optimal balansın təyin edilməsi ilə əlaqədardır.

Xidmət subyektlərində daxili audiddən istifadə edilməsi məsələlərinin yoluna qoyulmasından, o cümlədən müasir dövrdə onun hüquqi tənzimlənməsinin inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı işlərin icrasını vacib sayıram:

- müvafiq qanunverici protokollarda “daxili audit” və “daxili nəzarət” məfhumlarını fərqləndirmək və onları qanunvericiliklə müəyyən etmək;
- “daxili audit haqqında” Qanunu müasir tələbələr nöqteyi-nəzərindən inkişaf etdirmək;
- dünya təcrübəsindən faydalanaraq daxili auditin tövsiyə xarakterli vahid standartlarını tərtib etmək;
- daxili audit xidməti haqqında nümunəvi əsasnaməni, o cümlədən daxili audit xidməti əməkdaşlarının vəzifə təlimatlarını tərtib etmək və təsdiq etmək;

- daxili auditorların Əxlaq kodeksini tərtib etmək; sahibkarlıq subyektlərində daxili audit xidməti bölmələrinin daxili nəzarət sisteminin başqa iştirakçıları ilə əlaqələrini yaratmaq;
- təşkilatlarda daxili audit xidmətinin fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üzrə metodik göstərişlərin verilməsi üçün xarici audit şirkətlərindən təcrübəli mütəxəssislər gətirmək;
- daxili auditorların bütün səviyyələrdə fəaliyyətinin azadlığını həyata keçirmək;
- iqtisadiyyatın hər bir bölməsində daxili audit xidməti üzrə təşkilat daxili əsasnamələr tərtib etmək;
- daxili audit xidməti üzrə mütəxəssislərin sertifikatlaşdırılması və həmişəlik ixtisaslarının artırılması üsulu ilə onların peşə hazırlığı qaydalarını təyin etmək.

Hesab edirəm ki, aktual qanunvericiliyə böyük və orta ölçülü müəssisələrdə daxili nəzarət sisteminin bölmələrinin ərəşəyə gətirilməsini məcbur edən və qanunçuluğa nəzarətin mühüm istiqamətlərini təsbit edən, o cümlədən fəaliyyətin səmərəliliyinə nəzarətlə əlaqədar əlavələrin olası qınaətbəxş olardı.

Bununla belə, daxili nəzarət zamanı uçot və hesabatlarda müəyyən xətalərin tapılması kifayət etmir. Daxili auditin yoluna qoya biləcəyi məsələlərin çevrəsini böyütmək, həmçinin sahibkarlıq subyektinin fəaliyyətini ümumiləşdirən bəzi göstəricilərin təhlil edilməsində onun rolunu artırmaq mütləqdir.

3.2 Kredit təşkilatlarında elektron bank texnologiyalarının tətbiqi ilə auditin aparılmasının təkmilləşdirilməsi yolları

İnternet bankçılığı əməliyyatların daha az maliyyə və işçi dəstəyi ilə həyata keçirilməsini təmin etdiyi kimi şöbə şəraitindən fərqli olaraq daxilolma məhdudiyyəti nöqtəyi-nəzərindən faydalı kanallardan birinə çevrilmişdir. Maliyyə

xidmətləri göstərən şirkətlər üçün təzə paylama kanalı hesab edilən internet bankçılığın istifadəsindəki məqsəd maliyyə məhsulu və xidmətlərin bəzilərini potensial müştərilərə daha az vəsait ilə keyfiyyətli təqdim etməkdir. Rəqabətqabiliyyətli mühitdə internet bankçılığının əsas xüsusiyyəti müştərilər bütün bankçılıq xidmətlərini 7 gün 24 saat reallaşdırmaqla bütün portfelini nəzarət altında tuta bilməsidir.

Bunun mənası maliyyə qurumlarının bazar sektorlarını, yeni şöbə yaxud ofis açmadan böyütmək şəraitinə malik ola biləcək bir mühit yaratmaqdır. Hazırda internet maliyyə qurumları üçün bir vasitə hesab olunur. Maliyyə təşkilatları internetdən istifadə səbəbləri aşağıdakı başlıqlardan təşkil edilmişdir:

1. Məlumatlandırmaq vasitəsi;
2. Müştərilərlə iki tərəfli əlaqə;
3. Müştəri əlaqələrinin tərəqqisi və müştəri sədaqətinin qazanılması;

4. Şöbələrdə aparılan bankçılıq əməliyyatlarının müştəriyə internetlə təqdim olunması. (Kurt Ertan, 2013 s.158)

Multimedia bankçılığının yüksəlməsində ilk addım bankomat dalğası, daha sonra kompüter və sonda E-pul dalğası kimi formalaşır. Bu üç dalğa bankçılıq sektorunda inqilab sayılır. Xüsusilə bank-kredit sistemində daha çox dəyişiklik son 30 ildə müşahidə edilmişdir. Artıq müasir dövrdə kağız yeni texnologiyalar ilə əvəz edilmişdir.

İnvestisiyada saxlanılan pul depozitlərin alınması və pul kreditləşməsi istiqrazları yaratdı. Zaman keçdikcə bu banklar üçün zəruri oldu və bankların rolu iqtisadiyyatda əvəz edilməzdir. Bankların çoxalması və inkişafı son dövrdə multimedia bankçılığının yaranması ilə xüsusi vüsət aldı. Dannenberg və Kellner məlumatlarına əsasən, rəqəmsal bankına keçid üç dalğada müşahidə olunur və hər biri texnologiya istehlakçı təmin etməyə yönəlmişdir.(Cədvəl 1). Onlar iddia edirdi, bu bankçılıq meydana gəldikdən sonra yaranan aktual məsələlər aşağıdakılardır: (Dannenberg, M və Kellner D., 2016, s,90-97)

- Hər yeni dalğa mövcud olan texnologiya əsasında fəaliyyət göstərir.

➤ Hər bir dalğa başlanğıcda məhdud texnologiya və yüksək qiymətlərlə işləsə də sonradan aşağı qiymətə və stabil texnologiya ilə geniş istehlakçı qəbulu qabiliyyətinə malik olmağa başladı.

➤ Hər dalğa əvvəlki dalğaların istehlakçı qəbuluna və texnologiya

Bu maneələr təhlükəsizlik riskləri, şəbəkə və sistemin qeyri-sabitliyi və müxtəlif sistemlərin inteqrasiyasını çətinləşdirir. Onlar həmçinin, xidmətin yeni bir formasını yaratmaq üçün, müştəri hazırlığını artırmaq və təmin etmək üçün “vahid görünüş” interfeys texnologiyasını inkişaf etdirməyin sənaye və müştərilər üçün əhəmiyyətli olduğunu vurğuladılar. Daha sonra gələcək müştəri əlaqələrinin, multimedia kanallarında mövcud olan funksiyaların və texnologiyaların gücünə bağlı olacağını iddia edirdilər. Digər tərəfdən Singer bankların ənənəvi olaraq texnoloji dəyişikliklərə mühafizəkar bir yanaşma qəbul etdiyini və müvəffəqiyyət üçün beş elementi ehtiva edən strategiyaların həyata keçirilməsinin lazım olduğunu qeyd etmişdir. (Singer, D., Ross, D və Avery A., 2015 p.145)

Bunlar portal cəlbəedicilik, müştərilərin gücləndirilməsi, icma xidməti, məzmun, əyləncə və müştərinin perspektivliyinin olmasıdır. Gordon, Mulligan, Singer və digərlərinin araşdırmalarına əsaslanan texnologiya və strategiyaları formalaşdıran qüvvələrin ümumi təfərrüatları.

Burada yaranan imkanlara müştəri xidmət səviyyələrini gücləndirmək, müştəri keçid xərclərini artırmaq və coğrafi çatışmazlığı genişləndirmək üçün texnologiyanın istifadəsi daxildir. Multimedia tətbiqi kimi yeni texnologiya, müştərilərin yaxınlığını, müştərilərin ehtiyaclarının sürətli şəkildə ödənilməsini və müştərilərin özlərinə xidmət etmək imkanlarını təmin etmək üçün internetdən istifadə ilə xidmətin yeni formalarının tətbiqinə imkan yaradır. Ancaq eyni texnologiya ənənəvi bank strategiyalarına qarşı təhdid və maneə kimi görünə bilər. Yeni texnologiyanın tətbiqi məhsulun xidmətinin bölünməməsi üçün müştəri sadıqlığını və mənfəət alınmasını qoruyub saxlayan müştəri əlaqələrinə əsaslanan ənənəvi maliyyə təşkilatlarına ciddi rəqib olurlar. Bu da onu göstərir ki, internet

bankçılığı ənənəvi bankçılığın əsas rəqibinə çevrilir. İnternet dövründə yaradılacaq münasibət “müşəri padşahdır” deyiminə əsaslanır və tətbiq olunan texnologiya lazımi məlumatın vaxtında təqdim edilməsidir. Gələcək strategiya kimi virtual, fərdi və portal bank strategiyaları da bankı formalaşdıran gələcək proseslərin bir hissəsi kimi sxem 1-də verilmişdir.

Multimedia bankçılığına dair ədəbiyyat hazırda bankda əsas multimedia kanalı kimi bilinən fərdi kompüterlər vasitəsilə əldə olunan internetdir. İnternet, elektron və onlayn bankçılığın şərtləri tez-tez ədəbiyyatda eyni texnologiya formasına istinad etməyə birbaşa yerinə yetirilir. Mobil bankçılıq və televiziya əsaslı bankçılıq bu gün banklarda böyük rol oynasa da, gələcək çatdırılma platformasında simsiz mobil texnologiyalara keçilməsi gözlənilir. Wah Multimedia bankçılığının mütləq bir kompüter ekranında olmaq məcburiyyətində olmadığını bildirdi. Məsələn, mobil telefonun ekranında və ya şəxsi rəqəmsal köməkçi (PDA) kimi hər hansı digər simsiz alətdə də ola bilər. Bu simsiz tətbiqlər vasitəsilə müştərilər, bank hesabı qalıqlarını, əməliyyat tarixlərini nəzarət altında saxlaya, investisiya sahiblərinin hesab xəritələrinə baxa, qiymətli kağızları almaq və satmaq üçün sifarişlər verə, banklarla interaktiv ünsiyyət qurmaq üçün "interaktiv elektron poçt" və qısa mesaj xidmətlərindən istifadə edə bilirlər (SMS). (Wah, L., 2016, p.45)

Əlavə olaraq, televiziya izləyiciləri kompüter istifadəçilərindən çoxdur və televiziya izləmək çoxları üçün ən yaxşı əyləncə növüdür. Pastore və Williamson (2001) müstəqil bir portal və multimedia çatdırılma kanalı kimi interaktiv Web TV-nin istifadəsini öyrənmişlər. Bu kanal, izləyicilər tərəfindən onlayn alış-veriş, bankçılıq, təhsil və əyləncə üçün istifadə oluna bilər. Satıcılar, bu kanaldan istifadəçilərinin varlığını və marka sadıqlığını yaratmaq üçün istifadə edirlər. Tədqiqatçılar müştərilərə əyləncəli, interaktiv olan və web saytı istifadə edərkən tamaşaçıya xoş bir təcrübə qazandıran, mütəmadi olaraq qayıtmaq üçün motivasiya edən bir web səhifənin üstünlük təşkil etdiyini aydınlaşdırdılar. (Williamson, R., 2015, p. 18-22)

Multimedia banklarının iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində inkişaf etdiyinə

dair bəzi fikirlər aşağıdakı Cədvəl 8-də verilmişdir. Cədvəldə göstərilir ki, onlayn bankçılıq istifadə edənlərin ən yüksək faiz dərəcəsi Skandinaviya ölkələrindən İsveç(31%) və Finlandiyaya(29%) məxsusdur. Bu fərdi kompüterlərin və mobil telefonların yüksək səviyyədə istifadəsinə görə ola bilər. Əksinə ABŞ-da kompüter istifadəçilərinin payı yüksək olsa da, burada istehlakçıların 6%-i onlayn bankçılıqdan istifadə edir. Bunun səbəbi icma banklarının yayılması, çeşklərin daha çox istifadəsi, supermarket və Telcos kimi qeyri-maliyyə qurumlarının mövcudluğu, büdcə ödəmələri və avtomatlaşdırılmış pul köçürmələri üçün imkanlardan, məsələn, özünüidarə terminalından istifadəyə görədir. Məsələn, Malayziyada bu göstərici 1%-dir və bu qənaətbəxş deyil. Lakin, Claessens, Glaessner və Klingebiel multimedia banklarına böyük investisiyalardan çox inkişaf edən iqtisadiyyatın təsir edəcəyini öncədən ehtimal etmişdilər.(Claessens, S.T., Glaessner and Klingebiel, D., 2012, p.78-83)

Multimedia bank xidmətlərinin qəbul edilməsi prosesi və istehlakçı reaksiyaları barədə yeni çatdırılma kanalı çox müzakirə olunmuşdur. Təbii ki, istehlakçı münasibətləri multimedia bankının istifadəsinə təsir göstərə bilər. Məsələn, Athanassopoulos və Labruskos Yunanıstanda multimedia bankçılığını öyrənmiş və multimedia banklarının istehlakçı istifadəsinə dair fikirlər irəli sürmüşdür. Aparılan araşdırmaların nəticələrinə görə məhsulun qiyməti və sürəti kimi özünəməxsus xüsusiyyətləri müştərilər tərəfindən fərqləndirilir. (Athanassopoulos, A.D. and Labroutsos, N.S., 2018, p.247-285)

Müştərilərə xidmət etmək üçün müştəri məlumatlarının qəbulunda aşağıdakılar vacibdir: xidmət haqqı, qiymət, çatdırılma sürəti, bankın reputasiyası, müştərinin məlumatı və qəbul edilməsi. Daniel tərəfindən aparılan araşdırma göstərir ki, rahatlıq, çatdırılma kanallarının artması, bank xidmətinə xüsusi nəzarətin güclənməsi Böyük Britaniyada və İrlandiyada elektron bankçılığın qəbulunu sürətləndirən amillərdir. (Daniel, E., 2016, p. 72-82).

Araşdırmanın maraqlı tərəfi odur ki, məsul şəxslərin pul ötürülməsi xidmətlərini həyata keçirmədiyi təqdirdə multimedia bankları öz əhəmiyyətini

itirir.

Tədqiqatçılar bu sahədə inkişafı 3 böyük hissəyə, yəni ATM hissəsi, Fərdi kompüterlər hissəsi və E-nəğd hissəsinə bölə bildilər. Bu təkamül dalğaları böyük bir bank inqilabına gətirib çıxardı. Daha mütərəqqi banklar texnoloji inkişafın təklif etdiyi imkanlardan yararlanır və bu sayədə ənənəvi banklar internet banklarına sürətli keçid edirlər. Dəyişikliklər, şübhəsiz ki, yeni oyunçuları profesional maliyyə mühitində rəqabət yaradır və ənənəvi banklar üçün yeni təhlükələrə səbəb olur. Bu dəyişiklikləri qəbul etməyən və bunan hazır olmayan təşkilatlar ciddi problemlər üzvləşməli və rəqabətə davam gətirməli olurlar.

Yeni texnologiyaların tətbiqi banklar üçün resurslara və zamana qənaət etməyə imkan yaradır. Bu isə alternativ bankçılığın inkişaf perspektivinin və onun müştərilərinin sayının maksimum artmasına zəmanət verir. Bir sözlə, bank sektorunda İKT-nin tərəqqisi aşağıdakı xüsusiyyətləri üzə çıxarmışdır:

- bank kapitalının yeni tətbiq sahələri formalaşır və əlavə gəlir kanalları yaranır;
- ali təhsilli və gəlirli müştərilərə fərdi bank xidmətlərinin göstərilməsi elm-yönümlü bank xidmətlərinin genişlənməsinə yol açır;
- bank xidmətləri bazarı kütləviləşir və xidmət miqyasının genişlənməsi ilə gəlir qazanmaq üçün əlavə imkanlar yaranır;
- Müştəri Əlaqələri Menecmenti sistemlərinin tətbiqi ilə müştərilərə fərdi yanaşma hesabına əlavə imkanlar əldə edilir.

Müasir dövrdə alternativ bankın biznes sferasında bir neçə modelləri mövcuddur:

- əsas onlayn bankın İnternet bölməsi;
- Qeyri -bank müəssisələrinin (sığorta, texnoloji və s.) İnternet-banka analoji olaraq təsis etdiyi virtual bank;
- onlayn bankın öz markasıyla müstəqil hüquqi şəxs statusunda təsis etdiyi İnternetbank;
- e -maliyyə bazarı aqreqatoru. (Kurt Ertan,2013, s.154)

1-ci model daxili bazarda, 2-ci model isə dövlətlərarası maliyyə bazarlarında fəaliyyət göstərir. Bundan başqa, distant bank xidmətlərinin onlayn şəraitində təqdim edilən başqa xidmətlər ilə müqayisədə İnternet-bank və “bank-müştəri” sistemləri vasitəsilə təqdim edilən xidmətlərin üstünlükləri daha çoxdur. Bu, aşağıdakı səbəblərlə açıqlanır:

1. Qlobal İnternet istifadəçilərinin sayının vaxtaşırı artması. Əgər 2005-ci ildə yer üzündə İnternet istifadəçilərinin sayı 1 milyarda yaxın idisə, müasir dövrdə bu rəqəm 3 milyardı ötüb keçmişdir.

2. Qlobal İnternet vasitəsilə reallaşdırılan bank məhsulları və xidmətlərinin istehlakçılarının çoxalması.

3. İnternetin fəal aktiv müştərilərinin sayının intensiv şəkildə artması banklara bu qlobal şəbəkə vasitəsilə göstərilən bank məhsullarının və xidmətlərinin istehlakçılarının sayını sürətlə artırmaq imkanı yaradır.

4. Müştərilərə bank məhsullarının internet vasitəsilə edilərək məsrəflərin azaldılması.

5. E-kommersiyanın tərəqqisi ilə bağlı olaraq fiziki şəxslərə bank xidmətlərinin internet ilə təqdim edilməsinin vacibliyi. (Işkın Seyit Ahmet 2012, s.178)

Nəzər çatdırmaq lazımdır ki, internet vasitəsilə həyata keçirilən e-kommersiyanın tərəqqisi alqı-satqının ödəniş növlərinin tətbiq olunmasına səbəb olmuşdur. Əvvəllər alqı-satqının ödənilməsi üçün internet vasitəsilə kredit və debet kartlardan istifadə olunurdusa, artıq 90-cı illərin ortalarından internetdə ödənişlərin gerçəkləşdirilməsi üçün elektron banklardan istifadə edilməyə başlandı. E-kommersiyanın inkişafı bank xidmətləri ilə yanaşı, alternativ pul (web-money) surroqatlarının, çeklərin və banknotların analoqlarının yaranmasında iştirak etdi.

Elektron bankçılıq təkmilləşdikcə müştərilərinin seçilməsində yaxın coğrafi ərazilərin olması əhəmiyyətli deyildir. Bu zaman vacib əhəmiyyətli əlamətlər qismində bankın dayanıqlılığı, etibarlılığı, tarif siyasətinin düzgün tənzimlənməsi və əlavə xidmətlərin keyfiyyəti, kəmiyyəti və s. kimi əlamətlər çıxış edir.

Müasir dövrdə AR-da alternativ bankçılıq sahəsini tənzimləyəcək ayrıca normativ-hüquqi sənədlər yoxdur və yalnız onu təqdim edən bankların bəzilərində istifadə qaydaları mövcuddur. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Mərkəzi Bank tərəfindən iqtisadiyyatda nağdsız dövriyyənin həcmının artması və ödəniş kartları bazarının təkmilləşdirilməsi üçün aparılan islahatların mühüm məqsədlərinə ictimaiyyətin modern elektron ödəniş vasitələrinin keyfiyyətləri və imkanları haqqında maarifləndirilməsi və alqı-satqı prosedurları üzrə hesablaşmalarda kartlardan istifadə edilməsinin miqyasının artırılması üçün geniş təbliğat kompaniyasının həyata keçirilməsinin daxil edilməsi vacibdir.

Cəmiyyətdə əhalinin maarifləndirilməsi üçün e-ödəniş xidmətlərindən və nağdsız ödəniş vasitələrindən istifadə vərdişlərinin öyrədilməsi, ödəniş kartlarının özəllikləri və imkanları, eyni zamanda kredit təşkilatlarının, iaşə, pərakəndə ticarət və.s xidmət yerlərinin və kart sahiblərinin hüquqları haqqında hərtərəfli məlumatın təqdim olunması kimi silsilə tədbirlər həyata keçirilməlidir. Alternativ bankçılığın müasir imkanları onu dünyada dinamik inkişaf edən bank xidmətlərindən birinə çevirmişdir. İnsanlar arasında yaranan tələbə görə tezliklə bütün banklar internet xidmətləri göstərməli olacaqlar. İnternet vasitəsilə real vaxt rejimində istənilən məkandan müştərilər öz hesablarını idarə edə bilirlər. İstifadəçilərin mühüm istəkləri rahatlıq, mobillik və operativlikdən ibarət olduğundan, e-bankçılıq xidmətləri, banklar üçün lazımlı olmuşdur. Vurğulayaq ki, maliyyə xidmətlərinin və məhsullarının vahid virtual fəzasının yaranmasında alternativ bankçılığın inkişafının xüsusi rolu vardır. O, virtual maliyyə məhsulları və xidmətlərinin bazarı kimi fəaliyyət göstərməklə İnternetdə bütün maliyyə əməliyyatlarının icra olunduğu elektron məkan kimi tərəqqi etməkdədir.

Elektron ödəmələrin inkişaf etməsi prosesi nəğd pullardan çeklərə, çeklərdən kredit və debit kartları kimi ödəmə kartlarına doğru davam edən uzun bir tarixi yol keçmişdir. Hər bir ödəmə metodu öz vəzifələrini düzgün yerinə yetirmiş, ancaq elektron cinayətkarlığın səviyyəsi artdıqca, daha mükəmməl texnologiyaya və radikal dəyişikliklərə ehtiyac yaranmağa başlamışdır. Son dövrlərdə bir neçə

ənənəvi bank sahələrinin bağlanması və internet bankçılığı, Avtomat Kassa Maşınları (ATM-Automatic Teller Machines), Elektron Ötürmə Fondlarının (EFT-Electron Funds Transfer) yaradılması və inkişafı ilə bağlı olaraq, müasir dövrdə insanlar günün 24 saati elektron interfeys vasitəsilə öz pul vəsaitlərinə çıxış imkanını qazana bilirlər.

Elektron ödəmələrdə isə, cinayətkarlar müasir cəmiyyətin ehtiyac duyduğu eyni resurslara giriş imkanına sahibdirlər. Məhz buna görə də elektron ödəmələrdə təhlükəsizliyin təmin olması ən vacib və aktual məsələdir. Bu gün üçün əmtəə və xidmətlərin internet vasitəsilə ödəmə üsullarına aşağıdakılar aid edilir:

- İnternet vasitəsilə hesabların idarə olunması;
- Elektron pullardan istifadə olunması.

Bank - müştəri sisteminin əsasında şəxsi bank hesabının məsafədən idarə olunması ideyası durur. Beləliklə, alıcı və satıcının sistemdə öz hesabları vardır. Ödəmə proseduru, pulların bir hesabdan başqasına ötürülməsi sorğusunun Banka təqdim olunması yoluyla baş verir. Belə sistemdən istifadə etmək üçün hesaba çıxışın əldə olunması lazımdır ki, bu da xüsusi proqram vasitələri və yaxud brauzer vasitəsilə idarə mexanizminə ehtiyac duyulur. Bu vasitə ilə istifadəçilərə məxsus verilənlərin mühafizəsi istifadəçinin kompüterində təmin edilir. İstifadəçilərin identifikasiyası isə gizli və yaxud simmetrik lokal açar və sertifikat üzrə verilənlərin ötürülməsi prosesi üzrə həyata keçirilir. İnternet vasitəsilə kartın təqdim olunması zamanı aşağıdakıları aşkar etmək mümkün deyildir:

- Məhsulun ödənişinə görə ödənişi edənin “şəxsi” kartı təqdim olunurmu;
- Qohumun və yaxud tanışın kartı onun razılığı ilə təqdim olunurmu;
- Artıq məlum olan kartın verilənləri onun sahibinin razılığı olmadan təqdim olunurmu.

Kartın verilənləri hər 3 halda, kartın ödəmə qabiliyyətliliyi haqqında informasiyanın qazanıldığı prosessinq mərkəzinə ötürülür və sonradan emitent bankdakı uyğun hesabdən pullar çıxarılır. Ancaq, bu əməliyyatların nəticələri müxtəlifdir. İlk iki halda kartın sahibi ay ərzində kartın hesabı üzrə bank çıxarışı

əldə etməlidir və aparılmış əməliyyatla razılaşmalıdır. Sonuncu vəziyyətdə isə kartın sahibi onun reallaşdırmadığı prosedura görə etirazını bildirə bilər və bankın müəyyənləşdirdiyi qaydalara əsasən protest olunmuş pul vəsaitləri əməliyyatın aparıldığı mağazadan çıxarılacaqdır.

Qeyd edilməsi vacibdir ki, cinayətkarlar kart haqqında verilənlərin göndərilməsi zamanı SSL protokolundan istifadə etməli olurlar. SSL protokolunun sertifikatı, RSA Data Security, Thawte, Verisign kimi etibarlı olan təşkilatlar və yaxud brauzerin təchizatı vaxtı etibarlı sayılan istehsalçılar tərəfindən verilməlidir.

Ayrı-ayrı ölkələrdə e-ödəmə sistemlərinin yaradılması yolunda bir çox əngəllər durur. Əngəllərdən vacib olanları aşağıdakılardır:

1. Xidmətlər və əməliyyatlar üçün vahid normaların olmaması. Bu da birləşmiş bank sisteminin yaradılması prosesini mürəkkəbləşdirir. İstənilən iri bank özünün elektron informasiyalar mübadiləsi şəbəkəsini qurmağa çalışır nəticədə bu da onun saxlanmasına və istifadə edilməsinə sərf edilən xərclərin artmasına gətirib çıxarır.

2. Pulların mobilliyinin çoxalması. Nəticədə bu da sirkulyasiya edən pulun həcmnin və maliyyə resurslarının spekulyasiyası imkanlarını çoxaldır. Belə pullar qısa müddətdə bazardakı vəziyyəti dəyişə və onu stabilsizləşdirə bilər.

3. Gələcək hesablamalarda əngəllər. Müştərilərin Banka olan inamının zəifləməsinə səbəb texniki alətlərdəki imtinalar və maliyyə hesablamalarının təşkilində proqram vasitələrində baş verən səhvlərdir.

Bundan başqa, burada məlumat emalını idarə edən sistem operatorlarının da rolu vardır. Loro-nostro hesablarının köməyi ilə 2 bank arasında yaradılan əlaqələr zamanı edilən hesablamalar ancaq təşkilati və yaxud vasitəçi rolunu oynayan qarşı şəxsin iştirakı ilə olur. Qarşılıqlı aparılan əməliyyatların həcmi hesablamalar sisteminin təşkilatı xərclərini qarşılamaq üçün xeyli böyük olmalıdır. (Daniela Bojan; Mutu Simona and Paun Dragos, 2010, s. 673)

3.3 Banklarda daxili auditinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi perspektivləri

Auditor xidmətinin inkişafının prinsiplərinin əsas qayəsi ölkəmizdə bu sahədə nailiyyətlərin qazanılması, perspektivlərin müəyyən edilməsi, auditor xidmətini nizamlayan qanunvericilik aktlarının beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması, auditor xidmətini göstərən şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, o cümlədən iqtisadiyyatımızın tərəqqisi üçün obyektivliyin bərqərar olması, rüşvət hallarının yox edilməsində onun əhəmiyyətini artırmaq, nəzarətin vacibliyinin gücləndirilməsinin, auditorların cavabdehliyinin yüksəldilməsidir.

Ölkəmizdə qeyd edilən konsepsiyanın formalaşması zamanı bəzi sənədlərdən istifadə edilib. Bunlar içərisində əsas yeri dövlət başçısının tələbləri, “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış”, ölkəmizdə iqtisadi tərəqqiyə nail olmaq üçün həyata keçirilən islahatlar, həmçinin beynəlxalq təcrübə tutur.

Audit yoxlamalarının təşkil edilməsi və həyata keçirilməsi kommersiya banklarının maliyyə hesabatları və balans hesabatları göstəricilərindən istifadə edilməsi ilə daha çox əlaqədardır. Ancaq balans və maliyyə hesabatları göstəricilərindən faydalanmaqla heç də hər zaman məqsədlərə çatmaq mümkün deyil. Müasir dövr üçün göstərilən audit xidmətlərinin optimallaşdırılması mühüm vəzifələrdən biri hesab edilir. Auditin keyfiyyəti isə ancaq audit fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericiliyə əməl edilməsinə nəzarət edən orqanların deyil, eyni zamanda auditor rəyindən faydalanan audit sifarişçilərinin problemdir. O cümlədən, bu problem auditor əməkdaşlığının (auditorların, audit təşkilatının, Mərkəzi Bankın Müşahidə Şurasının, ictimai birliklərin) problemdir.

Cədvəl 10. “Azərbaycan Respublikası Auditor Xidmətinin İnkişaf Konsepsiyası”nda 2014-2020-ci illərdə nəzərdə tutulan tədbirlərin icrasının təqvim planı

	Beynəlxalq audit təcrübəsinin tətbiqi üzrə:	İllər
1	Beynəlxalq peşəkar təşkilatlara üzvlük, onlarla əlaqələr, habelə xarici ölkələrin peşəkar qurumları ilə səmərəli əməkdaşlıq istiqamətində fəaliyyət	2014-2020
2	Beynəlxalq audit təcrübəsinin daha səmərəli öyrənilməsi məqsədilə xarici ölkələrin audit qurumları ilə əlaqələrin yaradılması və birgə tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün əməkdaşlıq sazişlərinin bağlanması	2014-2020
3	Auditin hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsinə dair beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi üzrə müvafiq təkliflərin hazırlanması	2014-2020
4	Auditin idarə edilməsi və tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin tətbiqinin genişləndirilməsi	2015-2017
6	Beynəlxalq audit təcrübəsində tətbiq olunan xüsusi program təminatı məhsullarından (CaseWare Audit, Audit Management Software, Swiss Auditor, ASL Analytics Software, AD Audit Report Software və s.) istifadənin genişləndirilməsi	2014-2019
7	Auditorların və auditor təşkilatlarının akkreditasiyası və qeydiyyatının beynəlxalq təcrübəyə uyğun aparılması	2015-2020
8	Xarici təcrübə nəzərə alınmaqla auditorların reyting səviyyəsinin müəyyən edilməsi	2014-2020
10	Auditin təşkilinə dair xarici təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi	2014-2020
12	Auditorların hesabatlarının interaktiv qəbulu və emalı	2014-2020

Mənbə: http://www.audit.gov.az/uploads/IK_hesabat_16_12_14.pdf

Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası, “Azərbaycan Respublikasında Auditor Ximətinin İnkişafı Konsepsiyası (2012-2020-ci illər)”, Bakı, 2013.

Audit sistemi üzrə strategiyanın qarşısına qoyduğu əsas vəzifələrinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- sahə üzrə informasiya sisteminin hüquqi əsaslarının yaradılması və tərəqqisi;
- xidmət sahəsi üzrə informasiya və bilik bazasının yaradılması və inkişafı;
- şəffaf, effektiv, nəzarət edilə bilən idarəetmə sisteminin yaradılması, e-xidmətlərin, əməliyyat əlaqələrinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- intellektual kadr potensialının (auditorlar, əməkdaşlar, mütəxəssislər) artması, informasiya və biliklərə əsaslanan, rəqabətə (daxil və xarici)» davamlı xidmət sferasının yaradılması;
- sahə üzrə təkmilləşmiş informasiya və kommunikasiya infrastrukturunun yaradılması, vahid milli elektron informasiya məkanına

inteqrasiyanın təmin olunması,

- informasiya və kommunikasiya xidmətlərinin genişləndirilmə;
- sahə üzrə zəruri informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması;
- ümum dünya elektron informasiya məkanına inteqrasiyanın təmin olunması;
- sahəvi (müxtəlif istiqamətli) proqram vasitələrinin yaradılması, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının məhsulu olan belə təlimatlardan, proqramlardan auditor xidmətlərinin göstərilməsində istifadə olunması.

AR-da auditor xidmətinin tərəqqisində müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə bazar iqtisadiyyatının bu mühüm infrastruktur sahəsinin perspektiv tərəqqisinə, milli auditin beynəlxalq audit inteqrasiya məkanına daxil olmasına və bu imkanlardan geniş bəhrələnməyə müsbət təsir göstərməkdir. Ölkənin auditor xidməti bazarının müasir tələblər nöqtəyi-nəzərindən tərəqqisi və auditor fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, Auditorlar Palatası ilə audit qurumları, auditorlarla onların xidmət göstərdikləri sifarişçilər arasında informasiya mübadiləsinin genişlənməsi amili də bu mühüm məsələnin inkişafını şərtləndirən mühim xüsusiyyətlərdəndir.

Hesab edirik ki, audit sistemlərinin reytinginin tərtib olunması üçün aşağıdakılardan istifadə olunması daha məqsəduyğundur: (Müasir şəraitdə şəffaflığın artırılmasında auditin rolu, beynəlxalq elmi-praktik simpozium Bakı, 2017: s.118)

- auditorların işinin səmərəliliyi;
- hər hansı bir auditor üçün sığorta ödənişlərinin miqdarı;
- auditorların gördüyü işlərin risk səviyyəsi (bir müqaviləyə əsasən gələn vəsaitin miqdarı, audit planlaşdırılmasının səviyyəsi nəzarət orqanları tərəfindən həyata keçirilmiş yoxlamalar nəticəsində tətbiq olunmuş cərimə cəza tədbirləri, audit sənədləşdirilməsinin vaxtında tərtib edilməsi, göstərilən xidmətlərin kompleksliliyi);
- hər hansı bir audit gününün dəyəri;

- audit xidmətləri göstərilən bazarda kompaniyanın iş vaxtı;
- ştatdakı mövcud auditorların sayı;
- Auditdə müasir texnologiyanın istifadə edilməsi.

Reytingi milli audit təşkilatları, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən beynəlxalq kompaniyalar, həmçinin fərdi sahibkarlar arasında həyata keçirmək lazımdır.

Auditorların yoxlamanı qaydalara uyğun şəkildə həyata keçirməsi üçün bir sıra davranışlar sərgiləmək lazımdır:

- 1) Audit müqaviləsi imzalananaqəd auditorların təkliflərinin gözdən keçirilməsi dövründə qanunvericiliklə müştərilərin vəzifələrini təyin etmək;
- 2) Audit əməliyyatlarının təhlil edilməsi üçün zəruri informasiyanı təqdim etmək;
- 3) “Audit xidmətinin göstərilməsi müqaviləsinin imzalanması qaydası” nda yenilik etmək və müqavilə imzalanmasının əsas şərti kimi əməktutumunun əsaslandırılmasını təyin etmək, auditin bölmələri üzrə əhəmiyyətliliyi, sifarişçilərlə razılaşmaları təyin etmək.

Daxili bank auditinin həyata keçirilməsində də bir sıra problemlər olur. Daxili auditin inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakılara xüsusi nəzər salmaq zəruridir:

♣ Bankın daxili nəzarət sisteminin müşahidə şurasının vəzifəsi və məsuliyyətlərinin yüksəldilməsinə və onların daxili nəzarət haqda informasiya ilə təmin olunmasına;

♣ Bankın tərəqqi vəzifələrinə və onlar tərəfindən qəbul olunan risklərə əsasən, daxili audit xidməti çalışanlarının sayının təyin olunmasına və peşəkar hazırlıqlarının görülməsinə.

1. Daxili audit xidməti və bank işçilərinin say nisbəti, işçilərin apardıqları əməliyyatların say və xarakterindən asılıdır və ona fərqli faktorlar təsir göstərdiyindən bu daimi xarakter daşımamalıdır. Misal üçün, daxili nəzarət sisteminin pis təşkil edilməsi, nəzarət orqanlarının çoxsaylı iradları, kadr axını, bank biznesinin yaxşı tərəqqisi kimi faktorlar işçilərin sayının artırılması amilinə şamil olunur. Mərkəzi Bank qeyd etdiyi rəyə əsasən personalın öyrədilməsi üzrə

bankların cəhdlərinə baxmayaraq, onun çalışanlarının peşəkar hazırlıq səviyyəsi ürəkəçən deyil. (Q. Bayramov, Gülməmmədov S., 2015: s.143.)

Bu problemin həlli yolları kimi aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür:

- İşçi heyətin praktiki öyrənilməsi;
- obyektivlik və qərəzsizliyin, maraqlar münaqişəsini yox etmək üçün personalın daxili audit xidmətində rətasıya olunması;
- diplom almaq şərti ilə daxili auditorları dünya əhəmiyyətli auditor asossasiyalarında dərs keçməyə stimullaşdırmaq.

MB-ın kənar auditorlarla münasibətinin optimallaşdırılması üçün il ərzində işgüzar görüşlər və bank auditini təşkil edən auditorlar ilə seminarlar təşkil etmək lazımdır. Bu cür görüşlərdə maliyyə hesabatlarının dünya standartlarının tətbiq edilməsi ilə bağlı auditorların əsas vəzifələrini təyin etmək, illik hesabatların nəticələrini danışmaq, audit və mühasibat uçotunun gündəmdə olan problemlərini analiz etmək olar. Qeyd edilənlərə əsasən belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, bank auditini başda olmaqla, ölkədaxili audit sistemi həll edilməmiş bəzi problemlərə malikdir. Hesab edirik ki, yuxarıda məsəhətə gördüyümüz tədbirlər bank auditinin faydasını artırmaqdan əlavə, bankın gördüyü işlərlə əlaqədar bütün tərəflərin maraqlarını ödəyən imkanı təqdim edəcək.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

“Azərbaycanda daxili auditin inkişafının aktual aspektləri və mövcud çətinlikləri” mövzusunda dissertasiya işinin elmi olaraq öyrənilməsi və tədqiq edilməsindən məlum olar ki, günümüzdə ölkəmizdə iqtisadiyyatın idarə edilməsinin bazar iqtisadiyyatı tələbləri miqyasında təşkili, yürüdülmən islahatlar,

sahibkarlıq şəraitinin yaranması sektorunda icra edilən işlərlə bağlı olaraq daxili auditin və mühasibat nəzarətinin faydası daha da çoxalır. Bu nöqteyi-nəzərdən iqtisadi subyektlərin və dövlət xərclərinin idarə olunması sisteminin yeni tələblər səviyyəsində təşkili, verilmiş təsərrüfat və maliyyə resurslarından istifadə edilməsinin əlverişliliyinin çoxaldılması, dövlət xərclərinin düzgün mexanizminin yaranması daxili auditin iqtisadiyyatın idarə edilməsində rolunu daha da çoxalır.

AR-nın maliyyə təsisatlarının dünya kapital borclarına interaktiv daxil olması, xarici dövlət investorlarının ölkəmizin iqtisadiyyatına marağının zaman-zaman artması, verilmiş daxili audit sisteminin dünya standartlarına müvafiq şəkildə təşkil edilməsi dövlətimizdə daxili audit və mühasibat uçotu nəzarəti sisteminin islahatı zərurətini lap da çoxaldır.

Bununla belə, ölkəmizdə iqtisadi və maliyyə idarəetmədə nəzarətin düzgünlüyü şəraitini yaratmaq, rüşvət və maliyyə fırıldaqlarını əngəlləmək, istənilən təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti barəsində qərəzsiz və obyektiv məlumat toplamaq və xarici iqtisadi münasibətlərimizi lap da böyütmək üçün gerçək imkanlar ortaya çıxır. Günümüzdə şirkət və qurumlarda təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti üzrə maliyyə-mühasibat və daxili audit nəzarətinin və bu nəzarətin prinsiplərinin daha da inkişaf etdirilməsi çox mühümdür. Sözsüz ki, şirkət və qurumlarda təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ilə bağlı prosedurların icra olunması üzrə davamlı mühasibat və təsərrüfatdaxili nəzarət olmadan bu prosedurların idarə edilməsində problemlər meydana gələ bilər. Yüksək səviyyədə azad bazar iqtisadiyyatı mühitində mövcud olan qərb ölkə şirkət və qurumlarda mühüm kapital qoyuluşu ilə planlaşdırılan bütün projelərə xərclənəcək vəsaitin iki %-ə qədəri iqtisadi nəzarət işlərinə sərf edilir.

Dissertasiya işində əsas məqsədə nail olmaq prosesində bəzi nəticələr alınmış, mühüm təklif və praktiki tövsiyələr verilmişdir. Azad AR-nın demokratik tərəqqi yoluna girməsi, dövlətin iqtisadiyyat sahəsində bazar əlaqələrinin yaranması, sahibkarlıq fəaliyyət sahəsinin böyüməsi və bununla əlaqəli bazar iqtisadiyyatına

məxsus təsərrüfat subyektlərinin ortaya çıxması maliyyə nəzarəti sisteminin də yeni tələblər üzrə təşkilini zərurətə çevirmişdir.

Beynəlxalq təcrübədə maliyyə nəzarətinin daha çox yayılmış mütərəqqi forması olaraq audit özünü göstərir. AR-da audit sisteminin qurulması və tənzimlənməsinin əsasları “Auditor xidməti haqqında” AR-nın Qanununda qeyd edilmişdir. AR-da audit sisteminin tərəqqi prosesi dövlətin maliyyə həyatına aydınlıq gətirməklə, iqtisadi sahəyə istiqamətlənən mütərəqqi nəzarət sisteminə məxsus keyfiyyətləri özündə ehtiva edir. Bununla belə, audit sisteminin bir qolu olaraq, daxili audit modern daxili nəzarət forması və müəssisənin daxili nəzarət sisteminin tərkibi olaraq aktivlərin və uçot amillərinin qorunmasını, göstərilmiş təsərrüfat-maliyyə prosedurlarının doğruluğunu, bütövlüyünü və uyğunluğunu, o cümlədən zamanında doğru maliyyə hesabatının tərtib olunmasını həyata keçirir və məqsədi müəssisənin idarəetmə sisteminin əlverişliliyinin dəyərləndirilməsidir. Daxili auditorlar dövlət sahəsində və eyni zamanda özəl sahədə fəaliyyət göstərirlər.

Planlaşdırılan tədbirlər kompleksi aşağıdakılarla izah edilir:

1. Əvvəlcə mühasibat uçotu nəzarəti sistemini daha da böyütməli, daxili auditin lap çox istifadə edilməsinə dair tədbirlər həyata keçirilməlidir.

2. İdarə-müəssisələrdə maliyyə- təsərrüfat fəaliyyəti üzrə mühasibat uçotu və daxili audit nəzarəti sistemi inkişaf etdirilməlidir. Müasir dövrdə idarə və müəssisə daxilində maliyyə- təsərrüfat fəaliyyəti üzrə təftiş-nəzarəti səviyyəsinin zəifləməsi nəzərə çarpır ki, nəticədə bu da iqtisadi faktorların təsərrüfat fəaliyyətində ciddi çatışmazlıqların ortaya çıxmasına gətirib. Fikrimcə, təsərrüfatdaxili nəzarət sistemində olan diqqət artırılmalı, təftişnəzarət və audit nəzarətinin güclənməsi və inkişaf etdirilməsi çağdaş dövrün mühüm məsələsi kimi həll edilməlidir.

- 3.İqtisadi subyektlər içərisində debitor borclarının artması bu sektor üçün məsuliyyət daşıyan dövlət idarələri tərəfindən tədqiq edilməli, onların yaranma səbəbləri təyin edilməli və müəssisələrin sağlamlaşdırılması üçün ciddi tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Müasir dövərdə bütün xarici ölkələrdə dövlətlərarası təşkilatların mühasibat uçotu, hesabatı və nəzarəti sisteminin tərəqqisində rolu və təsiri lap da çoxalmaqdadır. Onların əksəriyyəti tərəfindən mühasibat uçotu və hesabatın dünya sisteminin ərsəyə gətirilməsi məsələsi həll edilmişdir. Fikrimcə, ölkəmizdəki böyük imkanlar mühitində bu problemin yoluna qoyulmasından qıraqda qalmaq olmaz. Bu problemlərin yoluna qoyulmasında aktiv iştirak etmək yeni dövrün tələbidir. Qeyd edilmiş məsələlərin yoluna qoyulması mürəkkəb proses olsa da, bu prinsiplərin həll edilməsi üçün fəaliyyət sahəsi böyüdülməlidir.

Təkliflər:

Auditin inkişafı ilə bağlı problemləri həll etmək üçün ortaya qoyulacaq əsas vəzifələrə dair aşağıdakı təklifləri vermək istərdim:

1. Lazım olan yüksək keyfiyyətli qanunvericilik bazasının formalaşdırılması:

- Audit nəzəriyyəsinin yeni, birləşdirilmiş konsepsiyasının və onun bütün aspektlərini əhatə edən nəzəriyyənin formalaşdırılması. Əsas məsələ auditin mahiyyətini anlamaq və "audit", "audit fəaliyyəti", "audit xidməti" kimi anlayışların daha dəqiq istifadə edilməsidir. Bu, audit üçün hüquqi və tənzimləyici çərçivənin, terminoloji aparatın formalaşmasının, müxtəlif qanunvericilik aktlarında müxtəlif terminlər və anlayışların müəyyənləşdirilməsində ziddiyyətlərin və ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasını tələb edir.

- Audit fəaliyyətini tənzimləyən mövcud qanunvericiliyin yoxlanılması və yoxlanılması, hər hansı bir uyğunsuzluq və ziddiyyətin aradan qaldırılması, mövcud qanunvericiliyə dəyişikliklər edilərkən, onları beynəlxalq və milli audit standartlarına uyğunlaşdırmaq üçün yoxlamaq.(Беляева О.М. 2014)

2. Verilən audit xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması. bu tələb olunur:

- Auditin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün vahid bir sistem hazırlayın, bu da ictimai birliklərin daxili və xarici keyfiyyətə nəzarət sistemindən ibarət olacaq və auditin keyfiyyətinə təsir edən bir çox amil daxildir (sənədlərin tamlığı, auditorların ixtisas dərəcəsi, tənzimləyici qurumlar tərəfindən növbəti yoxlamaların nəticələri və s.).

- Daxili audit keyfiyyətinə nəzarət üçün auditor təşkilatlarında daxili standartların hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə kömək edir. Audit təşkilatının daxili standartlarının tələblərinə riayət olunmasının monitorinqi audit prosesinin idarə edilməsinin bütün səviyyələrində həyata keçirilməlidir. Bu məqsədlə audit təşkilatı tərkibində audit keyfiyyətinə nəzarət struktur vahidi yarana bilər. Bu, daxili nəzarətin məcburi iştirakı audit xidmətlərinin ədalətli təmin olunmasına şərait yaradır.

- Auditin məqsəd və vəzifələri barədə ümumi bir anlayışa nail olmaq üçün dövlət daxil olmaqla, bütün səviyyələrdə davamlı əlaqə saxlayır. Auditin məqsədi auditin məqsədi auditi həyata keçirən təşkilatın mühasibat uçotu (maliyyə) hesabatlarının müstəqil qiymətləndirilməsidir, çünki auditor rəyinin əksəriyyəti yoxlanılmış şəxslərin əksəriyyəti hesab olunur ki, vergilərin ödənilməsinin düzgünlüyünü və bütövlüyünü tamamilə yoxlaya bilməz.

- Audit təşkilatlarının texniki təchizatının təkmilləşdirilməsi. Daxili audit təşkilatlarının əhəmiyyətli bir hissəsi əsasən yüksək qiymətə görə peşəkar audit proqramlarından istifadə etmir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. “Auditor xidməti” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu Bakı şəhəri, 11 fevral 2011-ci il.
2. “Azərbaycan Respublikasında Auditor Xidmətinin İnkiafi Konsepsiyası (2012-2020-ci illər)”, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası, Bakı, 2013
3. Bayramov, Q. S. Gülməmmədov “Müasir şəraitdə auditin aktual problemləri” Bakı: Nağıl evi, 2015, s.143.
4. Bayramov, Q.S.Müəssisələrin idarəetmə sistemində daxili auditin rolu Bakı, 2013, s.196, s.86
5. C.B.Namazova Praktiki Audit Bakı, 2012, S.268, S.128
6. Keyfiyyət nəzarət, audit, təhlil, digər təsdiqləmə və əlaqəli xidmətlər üzrə Beynəlxalq standartlar toplusu 1-ci və 2-ci cild.Bakı, 2014, 2016, s.512, s.124
7. Kərimov A.E. “Kommersiya bankları bank xidmətlərinin göstərilməsinin baza əsası kimi”. Azərbaycanın vergi jurnalı.Bakı 2015, s.87
8. Müasir şəraitdə şəffaflığın artırılmasında auditin rolu, beynəlxalq elmi-praktik simpozium Bakı, 2017, s.118
9. N.R. Məmmədov, S. E. Novruzlu, A, Ş. Bəkirli, D. Ə. Bəkirli “İdarəetmə sistemlərində daxili audit “Bakı, 2014, s.100
10. R. N. Əzizov, F. M. Quliyev ; elmi red. Z. H. İbrahimov Beynəlxalq bank auditu Bank, 2014, 373 s., s.196
11. V.T. Novruzov, “Azərbaycanda audit: təşəkküldən beynəlxalq standartlara doğru “ Azərbaycan.- 2014, 14 iyul S. 3-8.
12. V.T.Novruzov, R.T.Qəni-zadə, Nəsibova, L. Əliyev.M, Yaqubov Ş. Daxili audit Bakı: Nağıl evi, 2012 , 112s, s.
13. V.T.Novruzov, R.T.Qəni-zadə, Ş.H.Yaqubov; N. Murtuzayeva; “Daxili audit fəaliyyətinin təməl prinsipləri”, Beynəlxalq Auditorlar İnstitutu; Bakı, 2015, s.44
14. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı İdarə Heyətinin “29” dekabr 1999-cu il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. (Protokol 12)

Rus dilində

1. Бурцев В.В. Система внутреннего финансового контроля коммерческой организации //Аудит и финансовый анализ, 2014, №1. с.301, s.124
2. В.В. Скобара, О.Л. Островская и Ю.В. Соколевин Внутренний аудит в банках ИНФРА - М.: 2016, с.244
3. Угольников К.А.Аудит эффективности в рыночной экономике: Учеб.пособие/ - М.: Кнорус, 2014, с.145.

Türk dilində

1. Basel Eren Bankalarda İç Denetim Sistemleri. Eylül 2014, s.312
2. Basel Eren Bankalarda İç Denetim ve Bankacılık Gözetim Otoritesinin İç ve Dış Denetçilerle İlişkisi.. Temmuz 2014, s.201
3. Berdisek, Yaşar. "Dahili Kontrol Anlayışı", Eğitim ve Tanıtım Grubu Seminer Notları. TBB Yayınları. İstanbul. Mart 2015, s.48-56
4. Çetinada, Emine. "Bankalarda Risk Yönetimi", Eğitim ve Tanıtım Grubu Seminer Notları. TBB Yayını, İstanbul: Şubat 2017, s.247
5. Şenver, Bülent. "Bankalarda iç Denetim", Eğitim ve Tanıtım Grubu Seminer Notları. TBB Yayını, istanbul, Ekim 2013, s.301
6. KURT Ertan, İnternette Güvenlik: İnternet Bankacılığı,. İnternet Akademi Derneği, Ocak, 2013, s.305

İngilis dilində

4. Athanassopoulos, A.D. and Labrousos, N.S., (2018), "Corporate customer behaviour towards financial services: empirical results from the emerging market of Greece", *International Journal of Bank Marketing*, 17 (6), pp. 247-285.
5. Claessens, S.T., Glaessner and Klingebiel, D., (2012), "*E-finance in emerging markets: Is leapfrogging possible?* World Bank Financial Sector Discussion Paper, No. 4, June p.78-83.

6. D.B.Predein, E., Kettaneh-Wold, N., Wold, S. Multi- and Megavariate Data Analysis, Umetrics AB. - Umea, 2011.
7. D.R.Hodgman və S.R.King // European Quality Award information Brochure - EFQM, 2014. [http:// www.eipm.org/research/EFQM](http://www.eipm.org/research/EFQM) EIPM Framework for Exc.
8. Daniel, E., (2016), "Provision of electronic banking in the UK and the Republic of Ireland", *International Journal of Bank Marketing*, 17/2, p
- Dannenber, M and Kellner, D., (2016), "The Bank of tomorrow with today's technology", *International Journal of Bank Marketing*, February 2016, pp. 90-97.
9. Daniela Bojan; Mutu SIMONA ve Paun DRAGOS(2010), "Electronic Banking – Advantages For Financial Services Delivery", *Analele Universității din Oradea. Științe Economice*, Vol.1, 672- 677.
1. Dodcun R..S. Committee on Banking Supervision. Conducting a Supervisory Seif Assesment-Practical Application, April 2015.p.231
10. F.Kotler Some evidence on the on the uniqueness of bank loans // *J. Financial Economics*. 2010. Dec. 189 p.
11. Gordon, R and Mulligan, P., (2016), "The impact of information technology on customer and supplier relationships in the financial services", *International Journal of Services Industry Management*, Vol. 13, No. 1, pp. 29-46.
1. Gramling A.A, Myers P.M Committee on Banking Supervision. Enhancing Corporate Governance for Banking Organizations. September 2016 p.258
12. H.Vood və F.R.Edwards objectives in regulated industries: expense preference behavior in banking // *J. Political Economy*, 2012. Feb. P.256 p.63.
13. J.H.Vood və F.R.Edwards objectives in regulated industries: expense preference behavior in banking // *J. Political Economy*. 2012. Feb. P.256 p.96.
14. Jayawardhena, C and Foley, P., (2017), "Changes in the Banking Sector - the Case of Internet Banking in UK", *Internet Research: Electronic Networking Application and Policy*, Vol. 10, No. 1,pp.19-31.

15. Latimore, D., Watson, I. and Maver, C., (2016), “The customer speaks: 3,300 Internet users tell us what they want from retail financial services”, Available at: URL: <http://www.mainspring.com/research/document/view/1.2099.1215.00.html>. [28 May 2016].

1. Robertson. C.A. .Internal audit and enterprise competitiveness // Audit statements, 2009, №5, p.28-32.

16. Wah, L., (2016), “Banking on the Internet”, American Management Association 88 (11), pp. 4448.

17. Williamson, R., (2015), “Changing channels: Interactive TV may outshine the net for e-commerce stardom”, *Interactive Week*, 2 April, pp. 18-22.

İnternet resursları

1.	www.xalqbank.com (Xalqbankın rəsmi veb saytı).....	32
2.	www.cbar.az (AR Mərkəzi Bankının rəsmi veb saytı).....	33
3.	www.audit.gov.az/	37
4.	www.fiu.az/aze/wp-content/uploads/2014/10z.jpg	38
5.	www.cbar.az/page-41/macroeconomic-indicators	39
6.	www.audit.gov.az/uploads/IK_hesabat_16_12_14.pdf	59

Cədvəllərin siyahısı

1. Cədvəl 1. Daxili audit xidmətlərinin formalaşdırılmasının ilkin şərtləri...	9
2. Cədvəl 2. Xalq bankının mənəfəət və zərər hesabatı (2015-2017, Min Manatla).....	25
3. Cədvəl 3. Daxili audit xidmətlərinin formalaşdırılmasının ilkin şərtləri..	27
4. Cədvəl 4. Azərbaycanda auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya almış hüquqi və fiziki şəxslərin sayının inkişaf dinamikası.....	31
5. Cədvəl 5. Kommersiya təşkilatlarında auditor xidmətlərinin keyfiyyətinə nəzarət üzrə Auditorlar Palatasının həyata keçirdiyi yoxlamaların miqdarı.....	32
6. Cədvəl 6. Bankların vergi ödənişlərinin strukturu və dinamikası (2014-2017-ci illər).....	33
7. Cədvəl 7. Banklarda maliyyə və vergi proqnozlaşdırılması.....	34
8. Cədvəl 8. Banklarda maliyyə və vergi planlaşdırılmasının vəziyyəti....	35
9. Cədvəl 9. Banklarda vergi nəzarəti və daxili auditin mövcud vəziyyəti.....	36
10. Cədvəl 10. “Azərbaycan Respublikası Auditor Xidmətinin İnkişaf Konsepsiyası”nda 2014-2020-ci illərdə nəzərdə tutulan tədbirlərin icrasının təqvim planı.....	63

Şəkillərin siyahısı

1. Şəkil 1. Audit fəaliyyətinin təşkili problemləri iqtisadi təhlilin mərhələləri.....	30
--	----

Qrafiklərin siyahısı

1. Qrafik 1. Banklarda daxili audit yoxlamalarının növləri.....	19
2. Qrafik 2. Kreditləşmə prosesi.....	27
3. Qrafik 3. Banklarda müxtəlif kreditlər üzrə K əmsalı.....	28

4. 2017-ci Monitoring subyektləri tərəfindən Maliyyə Monitoringi Xidmətinə təqdim edilən əməliyyatlar barədə statistik məlumatlar.....	32
--	----